

cultbuis

Cultuurhistorisch
Onderzoek

Prinsegracht
285
Den Haag

COLOFON

Adres: Prinsegracht 285
Monumentenstatus: geen
Beschermd stadsgezicht: Rijksbeschermd stadsgezicht Binnenhof e.o.
Kadaster deel/nr.: GVH08-L-11993

Datum: Definitief 30 oktober 2023
Formaat: A4 staand
Richtlijnen: Dit rapport is samengesteld volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (RCE e.a. 2009)

Opdrachtgever

Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V.
Mw. L. Kusters
Zuid-Hollandlaan 7
2596 AL Den Haag
Telefoonnummer: 070-324 8535

Auteur

Culthis adviesbureau cultuurhistorie
Linda Driesen – van der Male (Auteur rapport)
Prinses Irenelaan 12
2252 GJ Voorschoten
Telefoonnummer: 06 247 85 589
Email: linda@culthis.nl

Copyright: Vermenigvuldiging en verspreiding van de rapportage alsmede het publiceren van (delen van) de resultaten van de werkzaamheden of citeren van de uitkomsten van het rapport is alleen toegestaan na uitdrukkelijke schriftelijke toestemming auteur (L.D.N. Driesen – Van der Male, Culthis adviesbureau cultuurhistorie). Dit geldt ook voor het gebruik van de foto's en tekeningen uit het rapport die van de hand zijn van Culthis adviesbureau cultuurhistorie.

Culthis adviesbureau cultuurhistorie kan niet verantwoordelijk worden gehouden voor de context waarin citaten, delen van dit rapport, afbeeldingen, kaartmateriaal en tekeningen door anderen dan Culthis worden gebruikt.

Voor zover er geen bronvermeldingen zijn opgenomen bij afbeeldingen zijn deze gemaakt door de auteur. Voor alle andere afbeeldingen is de bronvermelding bij de afbeelding opgenomen.

Foto voorpagina: Voorgevel van de Prinsegracht 285. Foto auteur, mei 2023.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 De ontwikkeling van de Prinsegracht	6
1.1 De ontwikkeling van Den Haag tot 1620	7
1.2 De ontwikkeling van de Prinsegracht	10
Hoofdstuk 2 Functies rondom de Prinsegracht	23
2.1 Tuinen en stadsboomkwekerij	24
2.2 Blekerslaan	25
2.3 J. Jacobsen, Magazijn van Steenkolen, Hout en Turf	25
2.4 Markt	25
2.5 Ziekenhuis	27
Hoofdstuk 3 Ontwikkelingen en eigenaren Prinsegracht 105	28
3.1. Prinsegracht 271 - 297	29
<i>Intermezzo: Koeienpanden</i>	31
3.2 De ontwikkeling van de Prinsegracht 105	32
3.3 Woning voor ambachtslieden, ondernemers en administratief personeel	38
Hoofdstuk 4 Architectuurhistorische kenmerken toen en nu	39
4.1 Architectuurhistorische kenmerken noordzijde Prinsegracht	40
4.2 Architectonische kenmerken Prinsegracht 103 toen	40
4.3 Architectonische kenmerken Prinsegracht 285 nu	43
4.4 Conclusie architectuurbeeld herbouw	45
Bijlage, bronnen en noten	48
Bijlage I - redengevende omschrijving monument	49
Bronnen	50
Noten	51

INLEIDING

UITGANGSPUNTEN

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V. (hierna Stadsherstel). Zij is eigenaar van ca. 50 historische panden in Den Haag en omgeving. Het pand aan de Prinsegracht 285 betreft geen historisch pand, maar een reconstructie van een historisch pand. Toch wil Stadsherstel graag meer weten over de historie van de plek en de voorganger van het betreffende pand. Om deze reden heeft Stadsherstel aan Culthis adviesbureau cultuurhistorie gevraagd een cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren.

ONDERZOEK EN BEPERKINGEN

Het onderzoek is opgedeeld in verschillende onderdelen. Ten eerste is er gekeken naar de beschikbare literatuur over de ontwikkeling van Den Haag in het algemeen en de Prinsegracht in het bijzonder. Bij dit onderzoek zijn zowel de oudere als meer recente publicaties, evenals krantenberichten, betrokken. Belangrijke bronnen zijn ook het Oud Archief van de gemeente Den Haag, dat inzicht geeft in de aanleg van de Prinsegracht en het archief van het Gemeentebestuur van Den Haag. Hoewel enkele relevante stukken over de aanleg van de Prinsegracht bewaard zijn gebleven, is het archief erg fragmentarisch en is er weinig documentatie die betrekking heeft op de ontwikkeling van de Prinsegracht, zoals de demping van de gracht in de 20ste eeuw. Slechts in beperkte jaarverslagen wordt verwezen naar de stand van zaken.

Ten aanzien van de bouwkundige ontwikkeling van het onderhavige pand is ook onderzoek uitgevoerd in het historisch bouwarchief van de gemeente (1879-1906). In dit archief komt de Prinsegracht 105 (het adres van de voorganger van de Prinsegracht 285) wel voor. In 1903 wordt een vergunning aangevraagd met betrekking tot een bijgebouw, maar de tekeningen van deze bouwvraag zijn niet bewaard gebleven in het archief. In het bouwarchief vanaf 1906 zijn alleen de stukken met betrekking tot de restauratie bewaard gebleven, die ook terug te vinden zijn in het archief van Stadsherstel. Voor de meest recente geschiedenis van het pand is het archief van Stadsherstel geraadpleegd. Hoewel zich hier veel tekeningen in bevinden, is de context rondom de bouwplanontwikkeling beperkt aanwezig. Het bureauonderzoek is verder uitgebreid met een zoektocht naar historische kaarten, prenten en foto's van de Prinsegracht en de specifiek de Prinsegracht 285.

Gedurende het onderzoek is op 25 mei 2023 een bezoek aan de locatie gebracht om het pand en zijn omgeving in beeld te brengen. Omdat er sprake is van nieuwbouw is het pand zelf verder niet onderzocht. Dit rapport bevat om deze reden ook geen waarderingsplattegronden of-tekeningen van de gevels.

STATUS

Het pand Prinsegracht 285 betreft, zoals hierboven beschreven, een reconstructie van een ouder pand. Dit object heeft daardoor geen monumentale status. Voor de reconstructie was dit wel het geval. De monumentaanaanwijzing dateerde uit de jaren 60 van de 20ste eeuw. In 1992 zou het pand gerestaureerd worden, samen met de buurpanden (huidige Prinsegracht 271 t/m 283 en 289- 297), maar als gevolg van een noodlottig ongeval is besloten het gebouw te slopen in plaats van te restaureren. Hierbij is de oorspronkelijke bebouwing gereconstrueerd.

Het pand is daarnaast gelegen binnen het rijksbeschermd stadsgezicht Binnenhof en omgeving. De aanwijzing hiervan werd in 1965 opgestart. Op 5 juli 1971 werd de aanwijzing definitief (bijlage I).

BEGRENZING ONDERZOEKSGBIED

Het pand wordt aan de noordzijde begrensd door het terrein en de bebouwing van het HMC Westeinde (ziekenhuis). Aan de westzijde staat het pand Prinsegracht 289-297 direct langs de zijgevel

van het pand. De zuidzijde grenst direct aan de stoep van de Prinsegracht. Aan de oostzijde wordt het pand begrensd door Prinsegracht 279-283.

Afbeelding 1- Vogelvlucht aanzicht van de Prinsegracht 285 (Bron foto: Google Earth, bewerking Culthis).

Afbeelding 2- Vogelvluchtgezicht op Den Haag vanuit het noordoosten, facsimile uitgave uit 1916 naar origineel uit 1614-1615. Origineel door J. van Londerseel, 1614 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Rechts bovenin zijn twee van de drie molens aan het Westeinde te zien. Links daarvan de weilanden, waar vijf jaar later de singelgracht wordt aangelegd en enkele decennia later de Prinsegracht.

Hoofdstuk 1 DE ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT

HOOFDSTUK 1 DE ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT

1.1 ONTWIKKELING DEN HAAG TOT EN MET 1620

De aanleg van de Haagse Prinsegracht was het sluitstuk van een lange reeks aan uitbreidingen van grachten in de 17de eeuw. En wat voor sluitstuk! In zijn tijd werd hij bejubeld, maar ook nog in de 19de eeuw sprak men met lof over deze gracht die een hofstad waardig was. Alvorens de stadse allure van Den Haag tot uitdrukking kon komen, maakte Den Haag een hele ontwikkeling door die de context vormt waarbinnen de aanleg van de Prinsegracht tot stand kon komen.

HET GRAFELIJK HOF EN BURGERS IN DIE HAGHE

Als gevolg van de consolidatie van het gezag van de graven van Holland veranderde de hofcultuur aan het begin van de 13de eeuw. Graaf Floris IV kocht begin 13de eeuw het Hof van Vrouwe Meilendis van Dirk van Wassenaar. In dit hof bouwde hij een stenen huis, dat pas in de tweede helft van de 13de eeuw door zijn opvolgers Willem II en Floris V zou worden omgebouwd tot het 'Hof ter Hage'. Onder het bewind van Floris IV, Willem II en Floris V was er nog geen sprake van een vaste bewoning van het hof als residentie voor de graven. Dat zou pas een eeuw later plaatsvinden onder het bewind van Albrecht van Beieren in de periode 1389- 1404.¹

De komst van het grafelijk hof was een startsein voor de ontwikkeling van het dorp Die Haghe (Den Haag). Rondom het grafelijk hof ontstond een klein dorp langs de uitvalswegen. De bewoners waren gericht op dienstverlening aan het hof, waardoor er overwegend kooplieden, handwerklieden en boeren woonde. Toch was de interactie tussen het hof en dorp in de tijd van Albrecht van Beieren niet vanzelfsprekend. Dat kwam vooral door de zware beveiliging van het hof als gevolg van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten. De grote entreepoorten aan de zijde van het Spui, de grachten rondom en de hofvijver maakten het tot een gesloten fort.²

Nieuwe graven brachten nieuwe tijden voor Den Haag, want na Albrecht van Beieren verloor Den Haag weer haar functie als residentie voor de graven. Niet dat ze het hof verlaten hadden, maar ze kwamen er in ieder geval minder en resideerden er niet structureel. In plaats daarvan werden vanaf 1433 de honneurs waargenomen door een stadhouder, die samen met de in 1428 vastgestelde grafelijke raad en de in 1447 vastgestelde grafelijke Rekenkamer ervoor zorgde dat Den Haag de eerste stap richting een regeringsstad zette. Dit had ook een aantrekkingskracht op edelen, al dan niet als functionaris van de raad of Rekenkamer, en geestelijken. Waardoor de samenstelling van de stad verder veranderde en de bevolking langzaam groeide.³

Afbeelding 3 – Kaart van den Haag door Jacob van Deventer, ca. 1560 (Bron: Collectie Haags Gemeentearchief).

In de 16de eeuw ontwikkelde het hof zich steeds verder tot het punt dat eind 16de eeuw het grafelijke hof, het huidige Binnenhof, tot residentie van de gewestelijke regering en uiteindelijk ook de landsregering ging dienen. Daarmee was Den Haag een dorp met stadse allure geworden, waar aan de bebouwing afleesbaar was dat er rijkdom heerste.

Rondom het hof ontwikkelde zich een gebied dat vooral huisvesting bood aan de groep inwoners van Den Haag die een directe link met het hof had. Ten zuidwesten daarvan ontwikkelde zich de burgerlijke nederzetting. Deze burgerlijke nederzetting had zijn eigen bestuur met burgemeesters, de magistraat. Aanvankelijk vond de groei vooral langs de toegangswegen naar het hof plaats, maar uiteindelijk ook in de oksels van de toegangswegen en richting het zuiden. In het gebied rondom het huidige Spui, de Gedempte Gracht, Raamstraat, Voldergracht en Wagenstraat kwam bedrijvigheid in de vorm van de lakenindustrie en leerlooierijen in opkomst. Daarnaast vestigden zich hier ook smeden, schoenmakers en kleermakers.⁴ De beide groepen, edelen en dorpsburgers, leefden overwegend gescheiden, waardoor het dorp twee gezichten had en eigenlijk ook twee kernen.

GROEI EN BESCHERMING

Tot het derde kwart van de 16de eeuw groeide Den Haag slechts in bescheiden mate, ondanks de (tijdelijk) bloeiende lakenindustrie en de aanwezigheid van het hof. Het dorp Den Haag, want meer is het in de 16de eeuw nog niet, wordt dan ongeveer begrensd door de Sint Jacobsstraat in het zuidoosten, de Wagenstraat, de Grote Markt, de Assendelftstraat, Noordwal, Paleisstraat, Kazernestraat, Korte Vijverberg, Plein en Spui, ongeveer ter plaatse van de huidige Nieuwe kerk. De kaart van Jacob van Deventer (1570) geeft een goede indruk van Den Haag zoals dit in de 15de en 16de eeuw qua omvang eruit moet hebben gezien. Waarbij met name de grillige vorm van de randen van het dorp sterk opvallen.

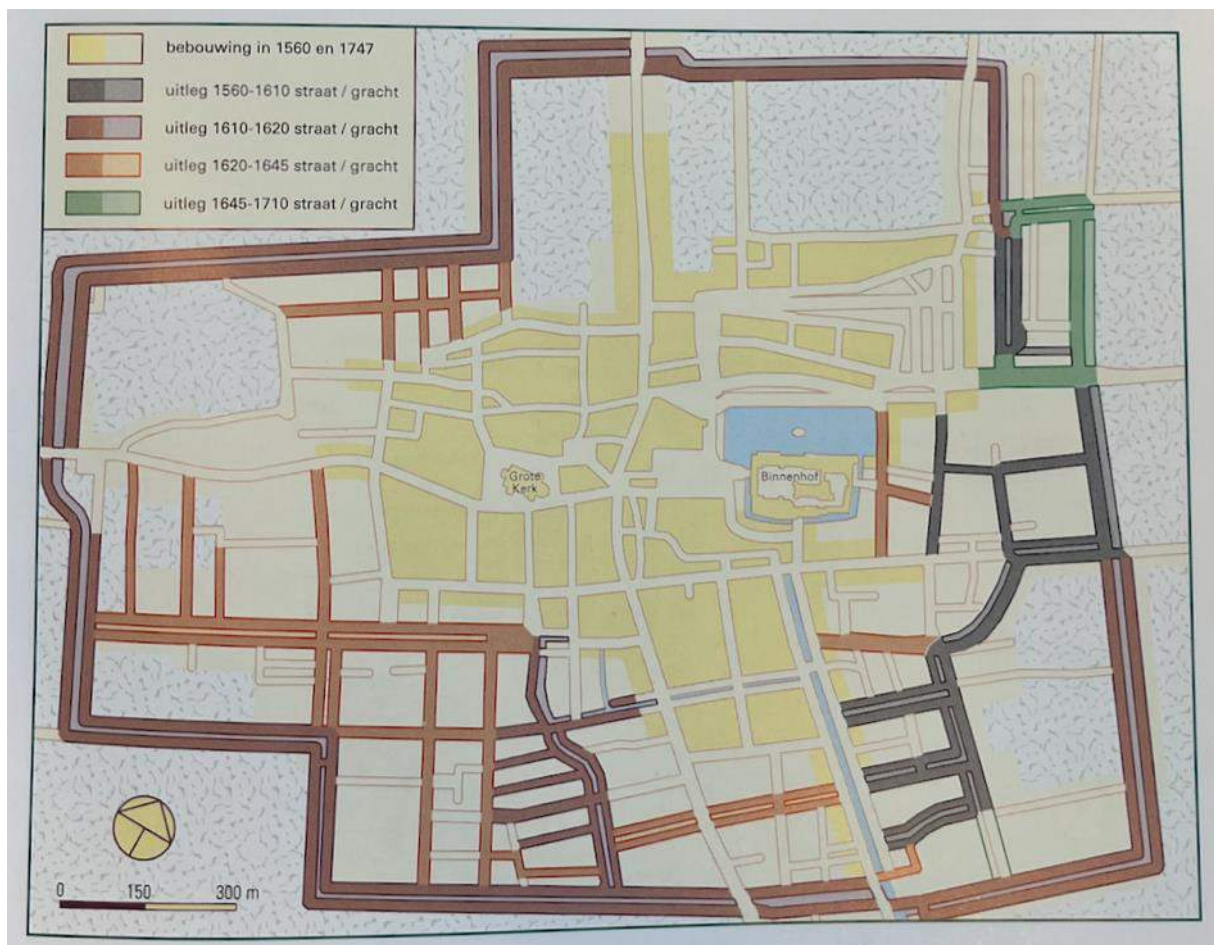
Ondanks dat Den Haag langzaamaan van grafelijke residentie naar de residentie van de landsregering ontwikkelde, had Den Haag nooit stadsmuren gekregen. Albrecht van Beieren had wel enkele voorrechten uitgegeven, maar daar hoorden de stadsrechten niet bij. De afwezigheid van de stadsmuren of-wallen waren door de eeuwen heen meermaals gevoeld. Brandschattingen, bestormingen van de gevangendoor en andere incidenten hadden zich voorgedaan, evenals de vele dreigingen dat het mis zou kunnen gaan. In de situatie van dreiging of oorlogen vluchtten de inwoners van Den Haag naar veiliger oorden die wel voorzien waren van stadsmuren/-wallen, zoals Leiden of Delft. Een aanval van Maarten van Rossum op Den Haag op 6 maart 1528 leek even de laatste druppel te zijn, die zou leiden tot de aanleg van stadsmuren of-wallen. Deze Gelderse legeraanvoerder plunderde het Binnenhof. Verdere plundering kon worden voorkomen door een hoge afkoopsom te betalen.⁵ Ondanks dit zoveelste incident werden de enthousiaste plannen die hierop volgden toch weer losgelaten en werden uiteindelijk nooit uitgevoerd. Schijnbaar was de dreiging niet groot genoeg om de hoge kosten van de investering te willen maken.

De start van de Tachtigjarige Oorlog (1568 – 1648) belemmerde voor een langere periode de groei en welvaart van Den Haag. Het had tot gevolg dat de rondom het hof gesitueerde overheidsorganen hun toevlucht namen in het veilige Delft. Maar al tegen het einde van de 16de eeuw, rond 1574, keerde de rust terug als gevolg van het vertrek van de Spanjaarden uit Den Haag. Ze hadden het dorp in verpauperde staat achtergelaten. De kosten van de oorlog tegen de Spanjaarden waren hoog opgelopen. Daarom bedachten de Staten van Holland een plan om de resten van Den Haag te gelde te maken door de bomen te rooien en de kloosterkerk aan het Voorhout te slopen en de bouwmaterialen die daarbij vrij kwamen te verkopen. De inwoners van Den Haag waren hier fel op tegen. Met hulp van stadhouder Willem van Oranje en de betaling van een flinke som geld konden de inwoners van Den Haag het dorp tegen verder verval beschermen.⁶ Kort na deze afkoop keerden de verschillende overheidsorganen ook een voor een weer terug naar Den Haag. De Staten van Holland keerden als laatste terug in 1578. Naar men zei om jaloezie onder de steden te voorkomen. Dit is ook het moment waarop Den Haag definitief wordt gekozen als regeringszetel.⁷

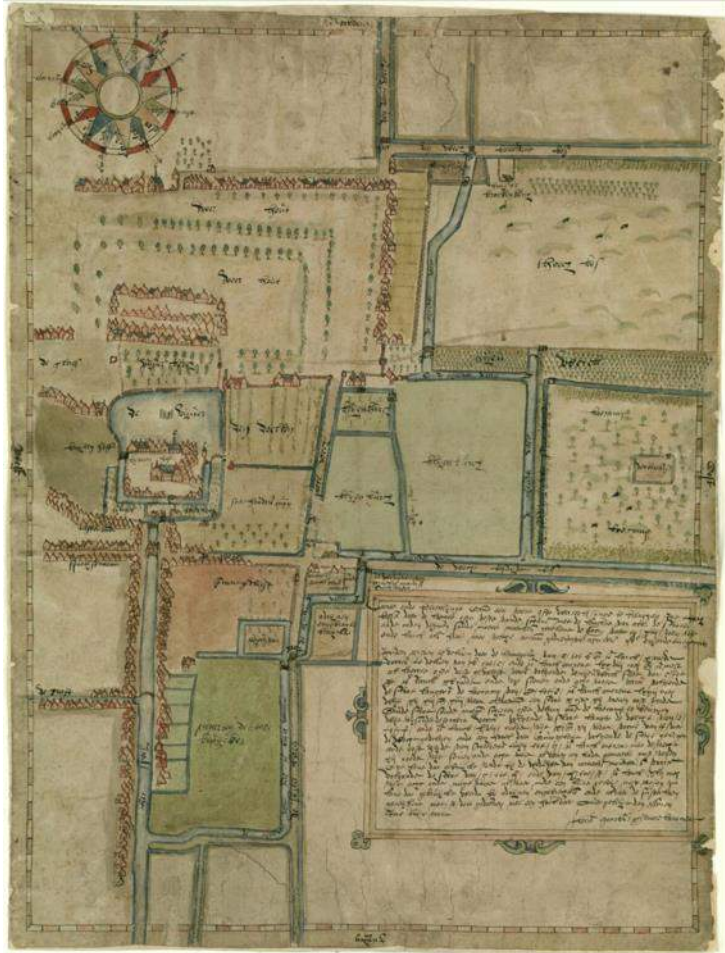
Deze keuze van de Staten van Holland, gevolgd door de keuze van Prins Maurits om vanaf 1585 zijn residentie te nemen in Den Haag, luidde een nieuwe periode van groei in. Zeker toen Prins Maurits naast stadhouder van Holland en Zeeland, ook stadhouder van Utrecht, Gelderland en Overijssel werd. Het trok grote groepen nieuwe inwoners aan uit alle maatschappelijke lagen, maar het trok bovenal ook notabelen aan.

AANLEG VAN EEN SINGELGRACHT

De definitieve keuze voor Den Haag als regeringszetel maakte de noodzaak van de aanleg van verdedigingswerken rondom Den Haag nog urgenter. Op aandringen van zowel de magistraat als Prins Maurits besloten de Staten van Holland op 8 mei 1600 dat Den Haag vestingwerken met wallen en poorten mocht aanleggen, maar alleen als ze dat op eigen kosten deed. Daarnaast moest bepaald worden wie uiteindelijk het bestuur zou krijgen over de vesting Den Haag. Daarover ontstond discussie tussen het burgerlijke bestuur van de magistraat en de Staten van Holland, de Rekenkamer en de grafelijke raad, die inmiddels de naam Hoge Raad droeg. Omdat deze partijen het niet eens konden worden, ketste het plan voor de vestingwerken alsnog af.⁸ Hoe het verder moest was voor niemand meer duidelijk. De urgentie van de bescherming van Den Haag werd er echter niet direct minder om. Om deze reden greep Prins Maurits in 1612 terug op een ouder plan (afbeelding 5), dat uit 1594 dateerde: de aanleg van een singelgracht, die vanaf de Denneweg, richting het Noordeinde zou afbuigen, langs de huidige Mauritskade en de ter hoogte van de huidige Parkstraat richting het Voorhout zouden gaan. Zo zou in ieder geval het bestuurscentrum en de notabelen van de stad beschermd worden. Daarnaast had de gracht voordelen voor de handel en het transport van personen en goederen. Dit plan viel in betere aarde en werd binnen twee jaar gerealiseerd.

Afbeelding 4- Overzicht van straten en grachten in Den Haag per periode voorzien van een kleurstelling (bron: Wijsbeek e.a. (2005), p. 33)

Afbeelding 5- Plan voor de aanleg van een nieuwe vaart rond Den Haag. Floris Jacobs, 1594 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

De realisatie van deze gracht was het startsein voor het geheel omgrachten van Den Haag. Daartoe werd op 23 juni 1615 een besluit genomen door de magistraat van Den Haag. Het eerste deel van de gracht zou vanaf het Spui via de zuid- en westkant van worden doorgegraven tot aan de drie molens (die inmiddels als lange tijd verdwenen zijn) bij het Westeinde. Als extra argumenten voor de aanleg werden de kansen voor de economie genoemd. De aanleg maakte de komst van zware bierschepen bij het Spui mogelijk en er kon een verbinding worden gelegd met de groentemarkt in het centrum, zodat de schuiten uit het Westland makkelijker bij de markt konden komen. Ook stedenbouwkundig had het nieuwe plan voordelen. Door de loop van de grachten ruim te kiezen, ontstond er voldoende ruimte voor uitbreiding van het dorp binnen de singelgracht. Een ontwikkeling die in Holland al lange tijd hand in hand ging. Ook in andere steden bleek dat de aanleg van grachten leidde tot stedenbouwkundige groei en een grote aantrekkingskracht had op nieuwe bewoners en ontwikkelingen. Met de

afronding van deze zuidwestelijk gracht was pas de helft van het burgerlijke Den Haag omgracht. In 1617 werd daarom besloten verder te gaan met de ontwikkeling en vanaf het Westeinde verder te graven richting het Noordeinde. Kort daarna werd ook langs de huidige Uilebomen en de Zwarteweg (afbeelding 6) een gracht aangelegd. In 1620 werd Den Haag met het gereedkomen van het singelstelsel afgesloten van de omliggende landerijen. Of er werkelijk sprake was van een geplande gracht is maar de vraag. Waarschijnlijk werd bij de planvorming vooral rekening gehouden met de aanwezige beperkingen, zoals eigendomsrechten en landschappelijke obstakels, dan dat er sprake was van een planmatige grens.⁹ Er werd verondersteld dat de rechte grachten, die beplant zouden worden met fraaie bomen en waarlangs statige huizen gebouwd zouden worden, de reiziger het beeld zouden geven van een welgeordende en welvarende plaats.¹⁰ Met het voltooien van de singelgrachten bleef er zoveel ruimte binnen de stad beschikbaar dat er pas na 1850 buiten de singelgrachten naar ruimte voor stadsuitbreidingen hoefde te worden gezocht.

1.2 ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT

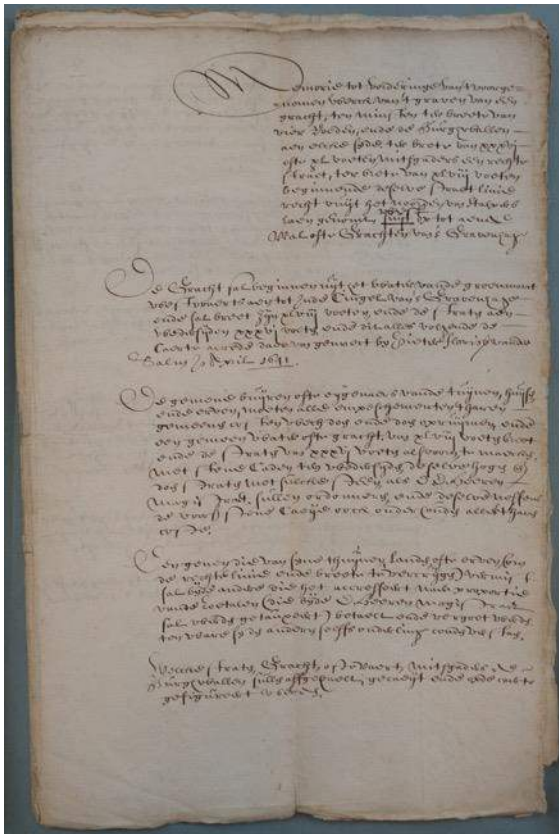
AANLEG VAN DE PRINSEGRACHT

Prins Maurits was de initiator geweest van de singelgrachten en overleed in 1625, enkele jaren na het voltooien van het grachtenstelsel. Hij werd opgevolgd door zijn broer Frederik Hendrik. Hij was degene die als initiator van de aanleg van de Prinsegracht moet worden gezien. Den Haag was nog steeds aan het groeien. De ruimte tussen de singelgrachten werd geleidelijk gevuld met bebouwing. De westkant van de stad was echter niet erg in trek. Het lag, voor de maatstaven van de 17de eeuw, ver van het centrum en was slecht bereikbaar. Ter verbetering van de aantrekkingskracht van het gebied als

Afbeelding 6- Ontwerp van een deel van de stadsgracht zoals deze door Prins Maurits tijdens het 12-jarig bestand was gevraagd. Dit betreft het deel tussen het Spui en het Prinsessegracht. In hedendaagse termen zijn dit rechts de Uilenbomen, en de Boomsluiterskade. Boven betreft het de Zwarteweg en Oranjevuitensingel. Onderaan de kaart is het Spui zichtbaar. Vervaardigd door Floris Jacobsz., 1617 (Collectie Gemeentearchief Den Haag).

vestigingsplaats was een hulpmiddel nodig. Maar omdat er eigenlijk nog voldoende ruimte op andere plekken in de stad was, had dit voor de magistraat niet direct prioriteit. De aanleiding om toch te starten met verbeteringsplannen voor dit westelijke stadsdeel was uiteindelijk een stankprobleem. De gracht die via de Lutherse Burgwal naar de Dagelijkse Groentemarkt liep, liep dood op de markt. De afwezigheid van een adequate doorstroming van water had als gevolg dat het water een enorme stank voortbracht. Om dit te verhelpen was de magistraat van Den Haag wel te porren voor een stadsverbetering. Er werd besloten tot de aanleg van een nieuwe gracht tussen de Lutherse Burgwal en de westelijke buitensingel bij het Westeinde, waarmee alle partijen in Den Haag gebaat waren. De magistraat verhielp de stank en creëerde een betere verbinding voor de schuiten die dagelijks groenten, peulvruchten, zuivel en andere producten vanuit het Westland aanvoerden. Stadhouders (prins) Frederik Hendrik kreeg een goede vaarverbinding naar Honselaarsdijk, de plek waar een van zijn paleizen stond. In 1641 lag er een ontwerp waar iedereen het mee eens was. Aan weerszijden van de naar Frederik Hendrik (prins) vernoemde gracht was een classicistische, rationele indeling van straten getekend (afbeelding 8).

Afbeelding 7 – Memorie van de magistraat van 's-Gravenhage betreffende de aanleg van de Prinsegracht en de eisen die aan de kopers werden gesteld ten aanzien van de aanleg van bestrating.

Wie verantwoordelijk was voor het definitieve ontwerp van de Prinsegracht is niet helemaal duidelijk. Enerzijds wordt in de literatuur Bartholomeus van Bassen, stadsbouwmeester, genoemd, anderzijds komt de naam van Floris Jacobsz. van der Salm uit de archieven naar boven. Mogelijk waren beide bij de ontwikkeling van de uitbreiding betrokken.¹¹ De omschrijving van het werk werd in ieder geval in 1641 door de magistraat van 's-Gravenhage opgesteld (afbeelding 7). Hierin werd genoteerd dat de gracht tenminste een breedte van vier roeden¹² moest hebben. De burgwallen aan weerszijden van de gracht moesten een breedte hebben van 36 tot 40 voeten, evenals een rechte straat van 38 voeten, beginnende bij dezelfde straatlinie recht uit het noorden van Staperts laan¹³. Het water van de gracht zou volgens de memorie moeten beginnen ter plaatse van het water van de groentemarkt, de huidige Grote Markt, en in het zuiden met een breedte van 36 voeten door moeten lopen tot aan de wal of gracht van de singel van 's-Gravenhage.

Alles moest gemaakt worden volgens de tekening van Pieter Florisz. van der Salm, 1 april 1641.¹⁴ Ook de eigenaren van de huizen, tuinen en erven langs de nieuwe gracht kregen binnen deze memorie een rol in de werken toebedeeld. Zij moesten hun eigen grond zodanig ophogen dat deze gelijk kwam met de

nieuw aan te leggen straat. Daar bleef het niet bij. De eigenaren waren ook verantwoordelijk voor het inrichten van de kade, waarbij dezelfde stenen gebruikt moesten worden als door de heren magistraat van 's-Gravenhage werd verordonneerd. Hiertoe moest ook toestemming worden gevraagd.¹⁵ In het archief, waarin de hierboven beschreven memorie is opgenomen, is eveneens een document van 24 augustus 1641 opgenomen dat door landmeter Pieter Florisz. van der Salm is opgesteld. Het lijkt een meting te zijn uitgevoerd op verzoek van de magistraat met betrekking tot de hoogte van de 'steenen caeij' bij enkele verkochte percelen grond. Uit dit document blijkt dat er bij het bepalen van de hoogte van de kade rekening werd gehouden met de hoogste waterstand in de winter, de laagste waterstand in de zomer en de schepen die aan de kade moesten kunnen aanmeren.

In de hierboven beschreven documenten van de magistraat wordt al verwezen naar de tekening die Pieter Florisz. Van der Salm (zoon van Floris Jacobsz.) in opdracht van de magistraat maakte (afbeelding 8). De tekening laat de aansluiting van de oude op de nieuwe situatie zien, waarin de nieuwe straten evenwijdig aan de gracht lopen afgewisseld met enkele zijstraten. Ter plaatse van de gracht tussen de Lutherse Burgwal en het begin van de Prinsegracht werd de aansluiting van de beide grachten overwelfd, waardoor de markt ook kon worden uitgebreid. Op de tekeningen is de loop van oude straten, die zouden komen te vervallen, eveneens ingetekend. Het voorgenomen stratenplan betekende dus een gedeeltelijke herindeling van de stad. Hiervoor moesten land- en huiseigenaren onteigend worden en regelingen worden getroffen. Hiervoor werd een speciale achtkoppige commissie in leven geroepen.¹⁶ De kosten voor het project waren daardoor niet gering.

Twee jaar na de ontwikkeling van het plan, was het werk gereed. Er lag een gracht met bruggen, aan weerszijden straten en een beplanting van linden en platanen, maar nog geen bebouwing. Het was een gracht geworden zoals men die in Amsterdam vond. Rechtsgeleerde en letterkundige Jacob van

der Does, geboren in het jaar van het ontwerp van de gracht bejubelde de Prinsegracht in zijn boek 's-Gravenhage, de voornaemste plaetsen en vermaeckelijkheden uit 1666:

*Dit is de schoonste gracht, die yemant aen kan schouwen,
Van water, van geboomt, van bruggen, van gebouwen;
Die niet sou wijcken voor een gracht van d' Amstel-stadt,*

Hoewel Van der Does de gracht ruim 20 jaar na het gereedkomen beschrijft, is de bebouwing langs de gracht dan ook nog niet gereed. Hij vervolgt zijn beschrijving:

*Indien zij was volmaect, en al haer huysen hadt,
Nu is dit heerlijk werck half onvolmaect gebleven,
Ik hoop, dat menichmensch due tijden sal beleven,
Dat het volgebouwt zal zyn, en sien aen dese gracht,
Hoe dagelijcks den Haegh vermeer in volck en macht.*

Voordat de wens van Jacob van de Does uit zou komen, zou er nog bijna een eeuw overheen gaan.

Afbeelding 8 - Caerte van 't Westquartier van den Haage met zes molens ter gelegentheyd van de Princegragt te maken. Vervaardigd door P. F. van Sallem, 1641 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

ONTWIKKELING NOORDZIJDE VAN DE PRINSEGRACHT

Aan de noordzijde van de Prinsegracht werd het gebied net ten westen van de Grote Markt als eerste ontwikkeld. Al kort na de gereedkoming van de gracht werden hier de eerste gebouwen ontwikkeld. Ook hiervoor werd Bartholomeus van Bassen, de stadsbouwmeester, ingeschakeld. Hij ontwierp in 1650 de Stadsboterwaag, die 31 jaar later op de hoek van de Grote Markt werd vergroot met een gelijkende uitbreiding.¹⁷ Dertien jaar na de bouw van de eerste Boterwaag volgde de bouw van het Korenhuis, dat waarschijnlijk door Urbanus van Yperen werd ontworpen.¹⁸

Tussen en ten westen van de twee genoemde gebouwen kwamen voorname woningen. Jacob van der Does beschrijft in 1666 in zijn boek: *het sijn paleysen, en geen huysen die hier staen*. Een van de voorname lieden die een huis aan de Prinsegracht liet bouwen was de griffier van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, mr. Willem Dedel. Het huis Dedel, tegenwoordig een rijksmonument aan de Prinsegracht 15, is een goed voorbeeld van de rijke architectuur die in het midden van de 17de eeuw werd gebouwd aan de Prinsegracht. Een ander voorbeeld is het Hofje van Nieuwkoop dat in 1661 in de leegte langs de Prinsegracht werd gerealiseerd. Bouwen aan de Prinsegracht was echter niet zomaar mogelijk. De magistraat had een duidelijke visie voor ogen voor het karakter van deze gracht. Wie een huis wilde bouwen aan de gracht moest aan vele eisen voldoen ten aanzien van de hoogte en de breedte. Daarnaast was zelfs sprake van een beoordeling door de schoonheidscommissie.¹⁹

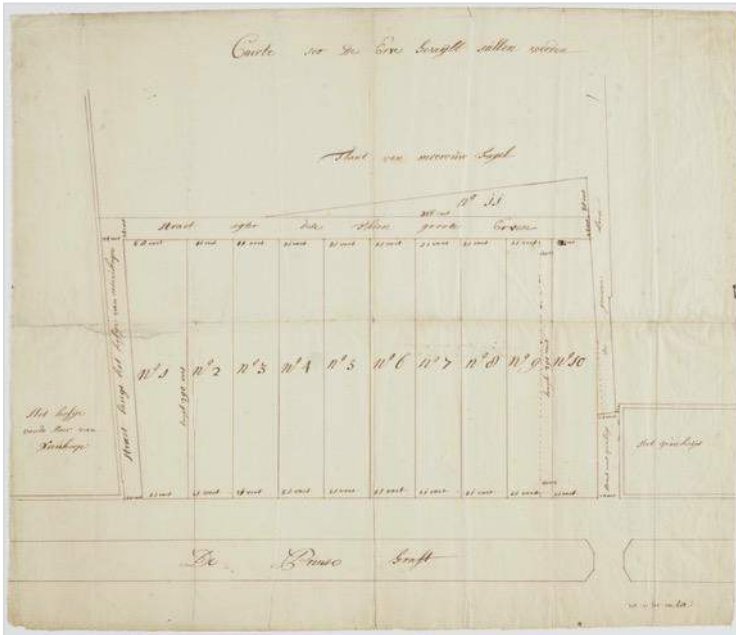
Afbeelding 9 (links) – De Boterwaag op een Ansichtkaart uit het begin van de 20ste eeuw. Het linkerdeel tot boven de poort hoort tot de eerste bouwphase. Het rechterdeel werd in 1680 aangebouwd. (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 10 (rechts) – Huis Dedel, Prinsegracht 15, 2010 (Collectie gemeentearchief Den Haag, fotograaf: Bert Mellink).

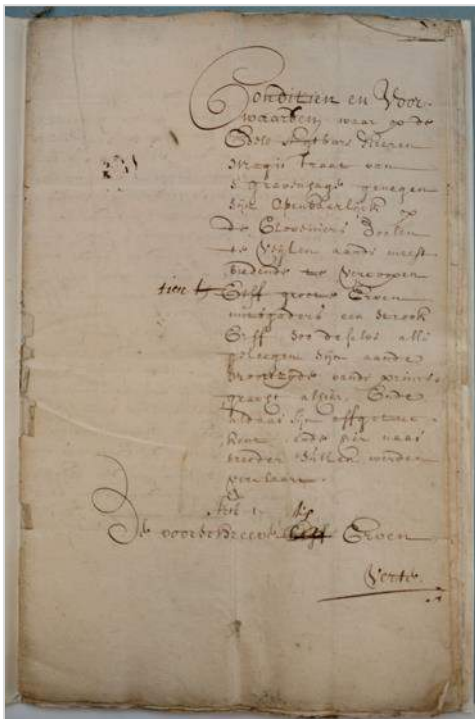
De eerste percelen aan de Prinsegracht verkochten goed en de notabelen die daar een huis bouwden, hadden alle middelen en de wil om aan de eisen van de beeldkwaliteit te voldoen. Maar al snel stagneerde de bouw van huizen langs de gracht. Het duurde tot het begin van de 18de eeuw voor de gronden voorbij de Lange Lombardstraat werden bebouwd. Om meer percelen te verkopen werden delen van de bouweisen losgelaten. Zo mochten er ook smallere huizen gebouwd worden. Hetgeen goed te zien is in de overgang van de bebouwing na Prinsegracht 21. Vanaf daar zijn vooral smalle huizen te zien. Sommige smalle huizen betreffen mogelijk een aanpassing van de oudere huizen, die wel een brede plattegrond hadden. De architectuur van sommige huizen verraadt echter dat er toch ook ten oosten van de Lange Lombardstraat al voor de 18de eeuw huizen zijn gebouwd met een smallere plattegrond (Prinsegracht 31-33, 39, 41).

In 1706 organiseerde de magistraat een veiling van gronden gelegen tussen de Lange Lombardstraat, die dan nog wordt aangeduid met 'de gemeene laen' ofwel een gemeenschappelijk laan, en het Hofje van Nieuwkoop. De veiling van percelen werd gehouden aan de Cloveniers Doelen (het gebouw waarin het huidige Haags Historisch Museum is gehuisvest). Ten behoeve van de veiling werd een document van 'Conditien en voorwaarden' opgesteld op basis waarvan 'de magistraat van 's-Gravenhage genegen sijn' de tien percelen te verkopen (afbeelding 12). Het document bevat een reeks aan eisen

ten aanzien van de maatvoering van de bebouwing, maar ook de datum waarop de huizen gebouwd moesten zijn en een beschrijving van de percelen waar het om ging. De percelen werden door middel van paaltjes in het veld uitgezet. Aanvullend werd een plattegrond gemaakt waarop de percelen zijn te zien (afbeelding 11). De percelen moesten over de gehele breedte van de op de kaart ingetekende percelen worden gebouwd en de plansierlijst (kroonlijst ofwel de goothoogte) moest ten minste liggen op 36 voeten Rijnlandse maat. Hierbij moest worden uitgegaan van de bovenkant van de straat. De plansierlijst mocht wel hoger komen te liggen, maar niet lager. De Condiënen gaan verder met de beschrijving dat de bouw binnen vier jaar na 1 april 1706 gereed moet zijn. De straf voor het niet tijdig bouwen van een huis op het perceel bestond uit het betalen van een recognitie (een geldbedrag) dat ieder jaar opnieuw moest worden betaald, zolang het perceel niet bebouwd was.²⁰

Voor het laatste deel van de Prinsegracht, ten westen van het Hofje van Nieuwkoop, zijn geen verkoopakten bekend die meer duiding geven aan de eisen die aan de bouw werden gesteld. Er zijn in het Oud archief van de gemeente Den Haag wel enkele verkoopakten uit de periode tussen het midden van de 17de en begin 18de eeuw van stukken grond tussen het Hofje van Nieuwkoop en de Bleekerlaan te vinden²¹, maar behalve namen en belendingen is er geen duiding van de ligging van percelen. Burgemeester Spijker van 's-Gravenhage is onder anderen een van de eigenaren van grond in het gebied.

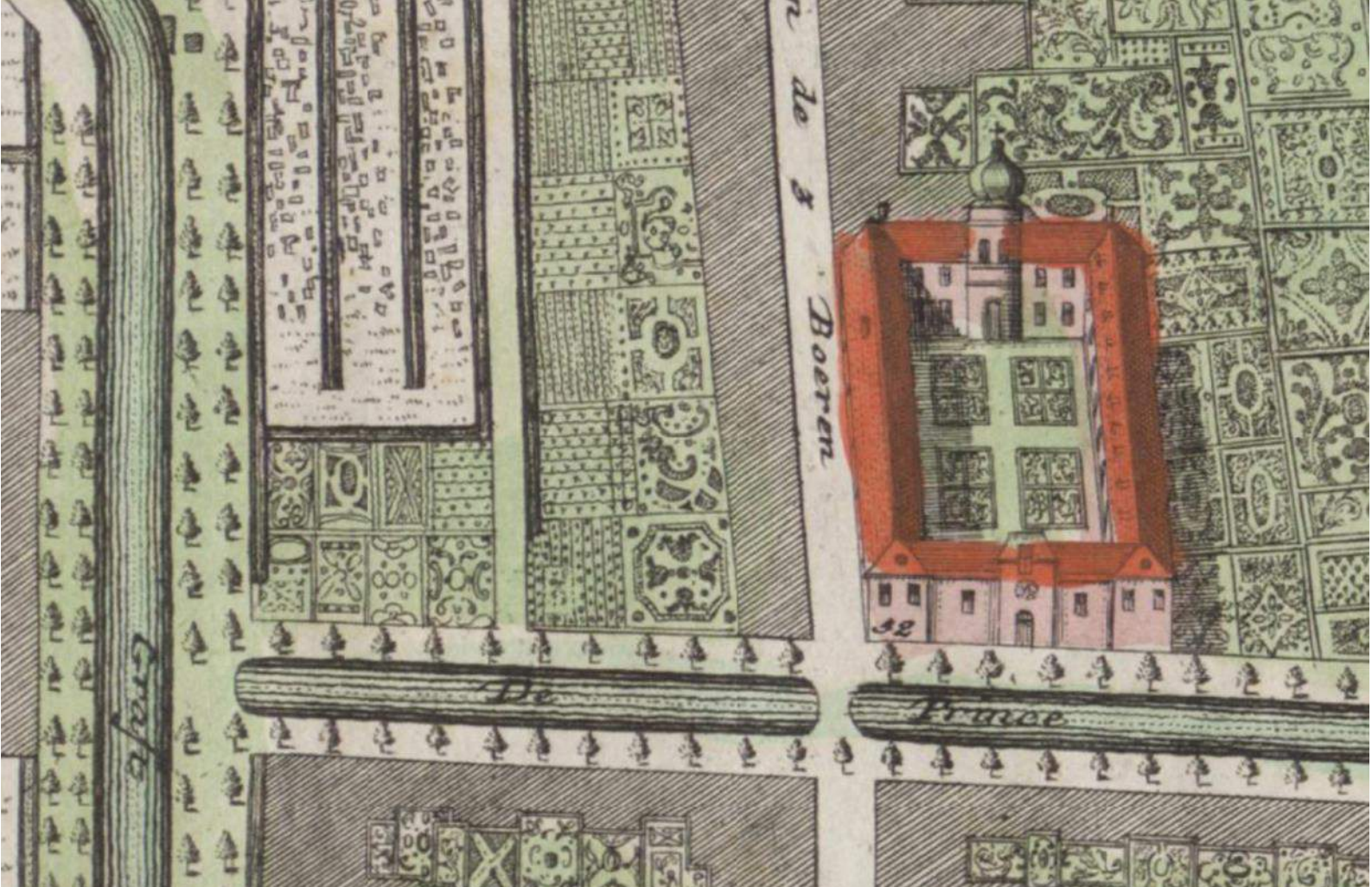
Afbeelding 11 (boven) – Kaart behorende bij de veiling van percelen in 1706 tussen de huidige Lange Lombardstraat en het Hofje van Nieuwkoop (Collectie gemeentearchief Den Haag)

Afbeelding 12 (links) – Het voorblad van het document waarin de Condiënen en Voorwaarden van de veiling uit 1706 van tien percelen aan de Prinsegracht (Collectie Haags gemeentearchief, 0350-01/5273)

De eisen ten aanzien van de bebouwing zullen echter niet afwijkend zijn geweest van die van de veiling in 1706. Foto's uit de 20ste eeuw, voor 1990, geven een beeld van de bebouwing, die er voor de grootschalige renovatie van het centrum aan de noordwestzijde van de Prinsegracht stond. Sommige panden hadden wel een beperktere hoogte, maar net als de meer oostelijk gelegen delen van de Prinsegracht stonden de gebouwen allemaal in de rooilijn en vulden ze het gehele perceel.

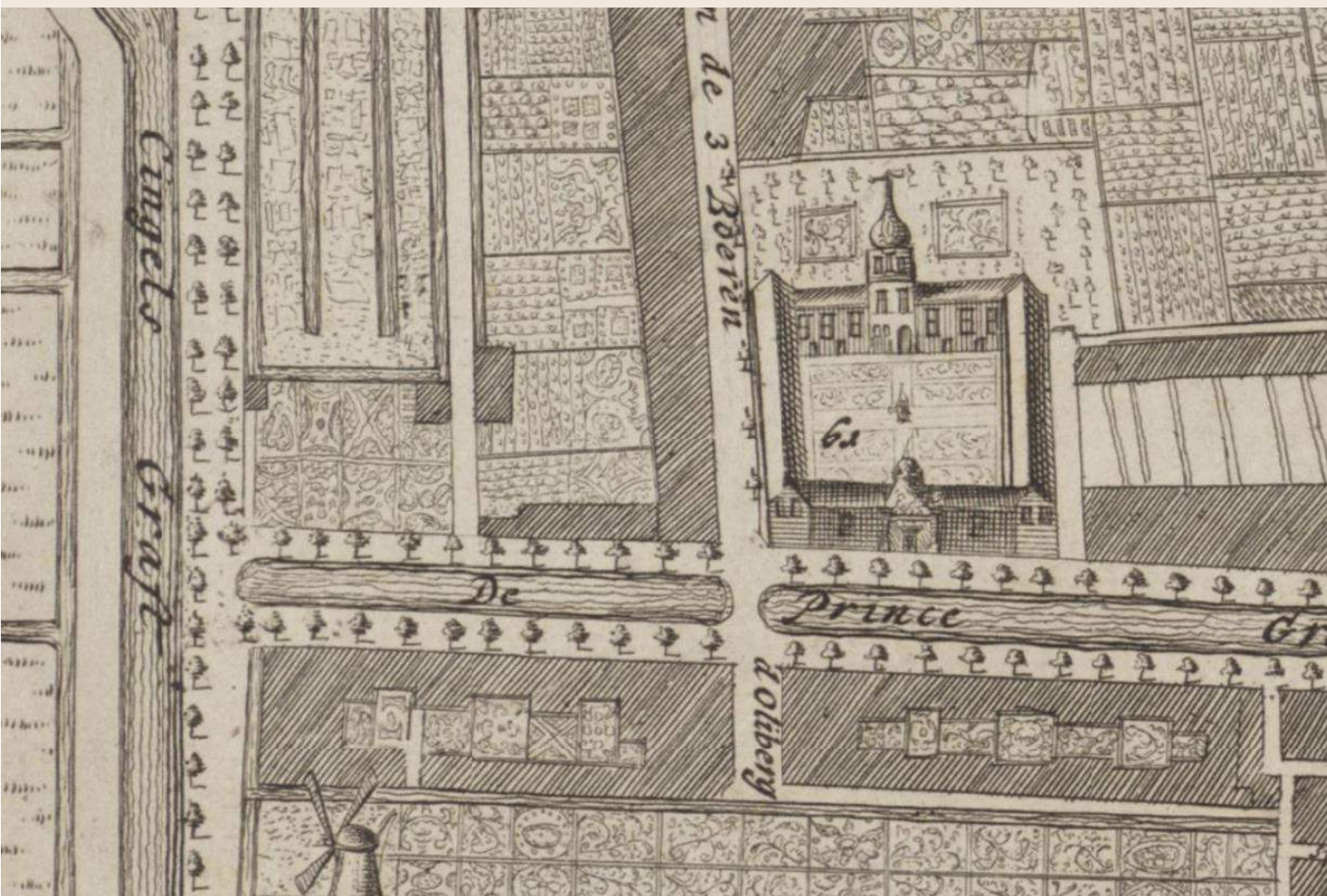
De afwezigheid van een duidelijk moment van verkoop (zie hiervoor ook hoofdstuk 3) leidt ertoe dat het niet duidelijk is wanneer het rijtje woningen aan de noordwestzijde van

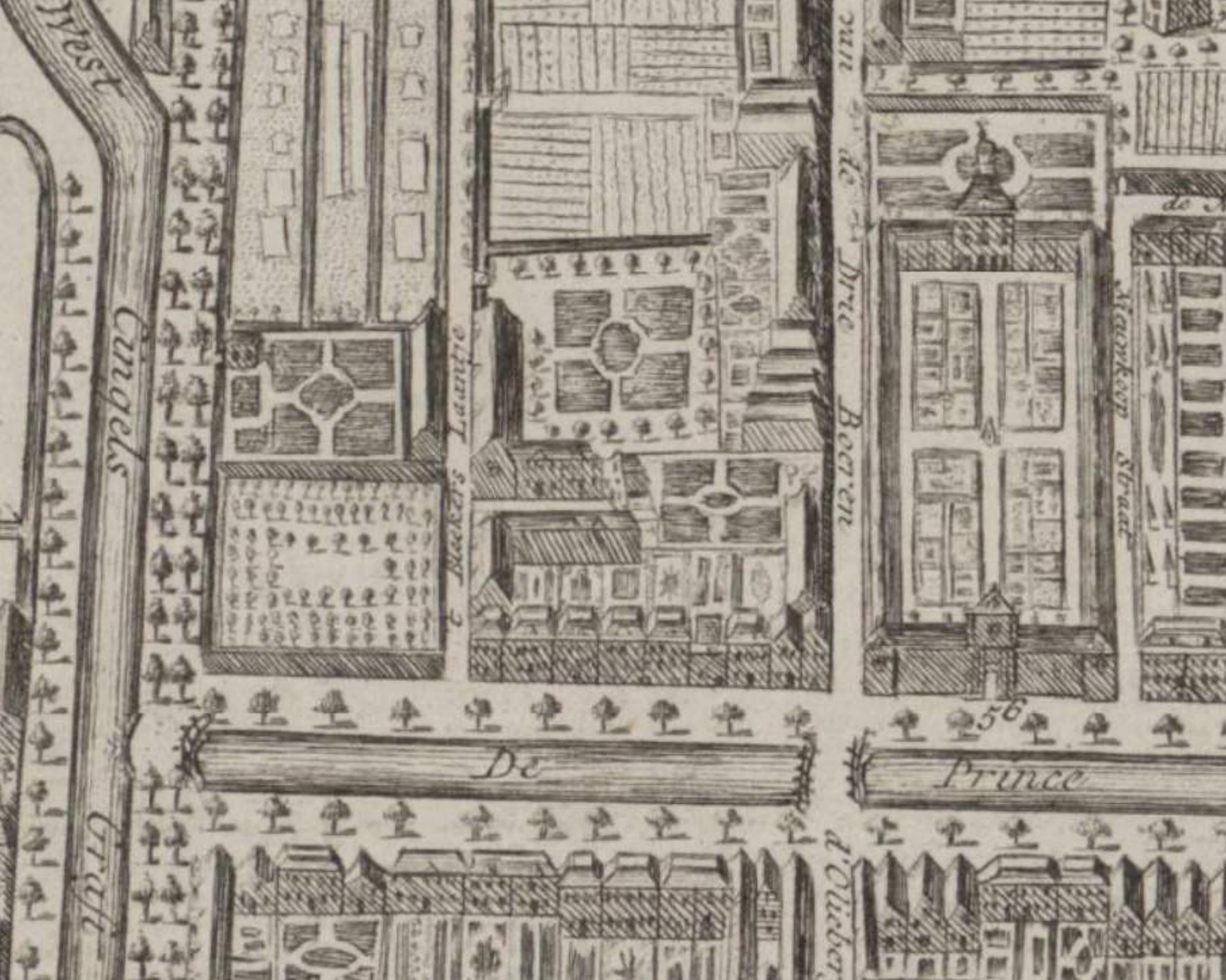
de Prinsegracht, waar nu ook Prinsegracht 289 – 297 staat, precies zijn gebouwd. De

Afbeelding 13 (boven) – Detail van de plattegrond vervaardigd door Erven Homann in 1717. Hierin zijn de meeste percelen ten westen van het Hofje van Nieuwkoop nog opgebouwd en in gebruik als tuin (Collectie Haags Gemeentearchief).

Afbeelding 14 (onder) – Detail van de plattegrond vervaardigd door Ernst Ludwig Creite uit 1729. Hierop zijn de percelen ten westen van het Hofje van Nieuwkoop voorzien van een zwarte arcering hetgeen aanduidt dat er sprake is van bebouwing (Collectie Haags Gemeentearchief).

Afbeelding 15 (onder) – Detail van de vogelvluchtk kaart vervaardigd door Ivan Besoet uit 1747. Op deze kaart aan de woningen ten westen van het Hofje van Nieuwkoop een gezicht gegeven. Overigens is de kaart niet erg betrouwbaar, aangezien de meeste huizen op eenzelfde wijze zijn uitgewerkt (Collectie Haags Gemeentearchief)

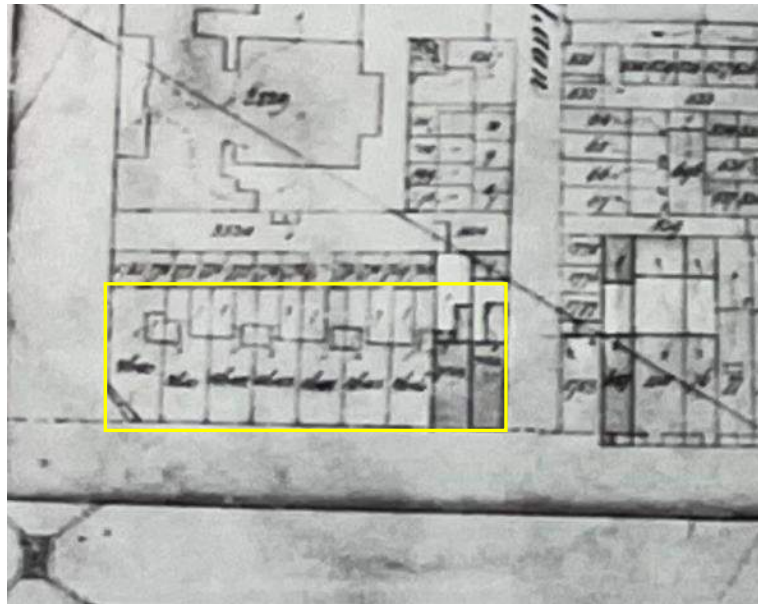
historische kaarten, zoals de plattegronden van Erven Homann (1717, afbeelding 13), Ernst Ludwig Creite (1729, afbeelding 14) en de vogelvluchtk kaart van Ivan Besoet (1747, afbeelding 15) geven daar echter meer inzicht in. Uit deze kaartbeelden zou kunnen worden herleid dat de panden zijn gebouwd in de periode tussen 1717 en 1729, een marge van twaalf jaar waarin dit voorlopig laatste deel van de bebouwing aan de noordzijde van de Prinsegracht tot stand kwam. Kenmerkend voor de gracht werden de vele bomen (linden, iepen²²) en bruggen, die het fraaie karakter dat door de magistraat was nagestreefd ook werkelijk realiseerde.

Gedurende de rest van de 18de eeuw verandert er weinig aan de Prinsegracht. Pas in de 19de eeuw wordt ook het laatste stukje aan de noordzijde van de Prinsegracht bebouwd met negen panden (afbeelding 16). Alleen de twee meest oostelijke, grenzend aan de Blekerslaan, bestaan nu nog. De andere zeven panden zouden in de jaren 30 van de 20ste eeuw worden vervangen door een appartementencomplex, dat meer gericht is op de Lijnbaan dan op de Prinsegracht als gevolg van een afgeronde hoekligging. Dit was het gevolg van een verbreding van de Lijnbaan, waarbij de rooilijn verder naar het (nood)oosten werd verplaatst. Hiervoor was het noodzakelijk de laatste panden van de Prinsegracht, vlak bij de Lijnbaan, te slopen.

HET EINDE VAN DE GRACHT

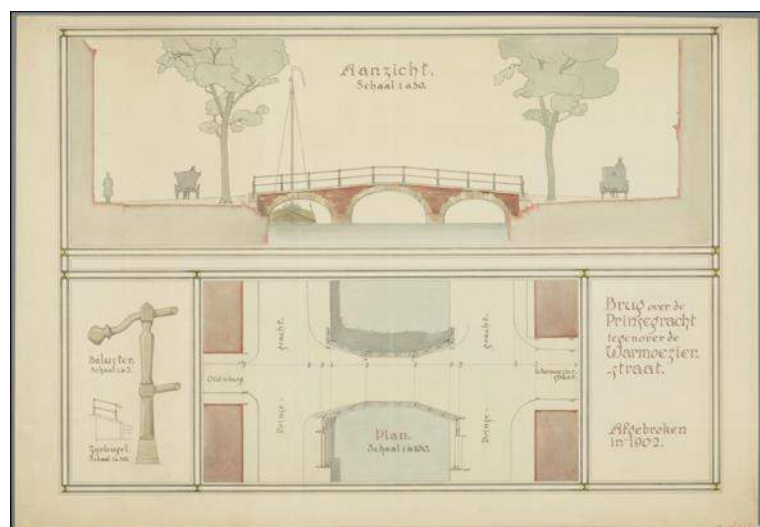
In de 19de eeuw verandert het aanzien van de stad geleidelijk. Het door grachten gedomineerde centrum, een structuur waar in de 16de en 17de eeuw hard aan gewerkt was, begon aan zijn einde te komen. De grachten hoopten zich op met vuil en dat terwijl het ook als drinkwater diende. Op veel plekken waren daarnaast de steile bruggen onbegaanbaar en slecht geworden. Vol trots meldde het college van burgemeester en wethouders in haar jaarverslag over het jaar 1863 dat zij in dat jaar de lengte van de grachten met 451 ellen had verminderd. Daarbij werden de Lutherse Burgwal, de Paviljoensgracht en de Keezenpoort²³ gedicht. Uit de toelichting blijkt ook dat een jaar eerder al werd gestart met het dempen van het Spui. Als voornaamste reden voor deze ontwikkeling werd de waterkwaliteit en met name de vervuilde toestand genoemd. Het aanleggen van straten zou het

aanzien van de stad flink verbeteren, zo was de mening. Tegelijkertijd met de demping werden rioleringen en brandputten aangelegd.²⁴ De Prinsegracht was niet gelijk aan de beurt, daar werd nog gekeken naar een oplossing om de verversing te kunnen regelen. In 1879 kwamen burgemeester en wethouders echter tot de conclusie dat voor de verversing van de singelgrachten een kanaal naar zee kon worden gegraven, maar dat het dempen van de Prinsegracht tot aan de Brouwersgracht toch ook noodzakelijk was.²⁵ De raad stemde hier op 21 oktober 1879 mee in en luidde daarmee een nieuwe fase in voor de Prinsegracht, die eeuwenlang werd genoemd door dichters en stadsbeschrijvers. Een jaar later, in 1880, meldt het college dat de kosten voor het dempen van een deel der Prinsegracht 27.400 gulden kostte. Het werk werd uitgevoerd door H. de Borst uit Papendrecht. Niet de gehele gracht werd zoals gezegd gedempt. Er werd een deel van 275 meter gedempt, waarbij de overbrugging van de Brouwersgracht behouden bleef ten behoeve van de doorstroming van het water en ter bevordering van de scheepvaart.²⁶ Het vervoer over water was immers nog steeds de belangrijkste infrastructuur.

Afbeelding 16 (boven) – Kadastrale kaart Den Haag, ca. 1900 (Collectie Gemeentearchief Den Haag). In geel gemarkeerd het laatste rijtje woningen aan de Prinsegracht. Links daarvan de Lijnbaan, rechts de Blekerslaan en op de rechterhoek van de Blekerslaan Prinsegracht 107-109.

Afbeelding 17 (onder) – De in 1902 gesloopte brug tegenover de Warmoezierstraat, die moest wijken voor het dempen van het laatste deel van de Prinsegracht. Vervaardiger onbekend, 1905 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 18 – Prinsegracht bij het Buitenom en de Lijnbaan met zicht op de 19de-eeuwse woningen aan de noordzijde van de Prinsegracht (links). Foto C.J. De Gilde, ca. 1900 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Tot demping van het laatste deel van de Prinsegracht, inclusief een stukje van de Brouwersgracht, werd besloten in 1902. Dat bracht een groot aantal infrastructurale werken met zich mee. Zo werd de brug bij de Warmoezierstraat gesloopt (afbeelding 17), evenals de brug aan het einde van de Prinsegracht, die evenwijdig aan de singel liep. In plaats daarvan werd een nieuwe voetgangers-ophaalbrug aangelegd (deze ligt nog steeds over de singelgracht aan het einde van de Prinsegracht) en een basculebrug voor het wegverkeer²⁷ (deze is inmiddels vervangen door een vaste brug).

PRINSEGRACHT ALS INFRASTRUCTURELE ADER

In het tweede kwart van de 20ste eeuw begin het autoverkeer een steeds grotere impact op de stad te krijgen. Hoewel de verkeersdrukte bij lange na niet vergelijkbaar was met de huidige drukte op de weg waren de wegen in de historische binnenstad niet gemaakt op de auto. De gemotoriseerde auto werd aan het begin van de 20ste eeuw gezien als het vervoersmiddel van de toekomst die een grote vrijheid bracht in de verplaatsing van goederen en mensen. Men was immers niet meer gebonden aan het water of het spoor met alle bereikbaarheidsbeperkingen die daarbij hoorden. Voor de auto werd dus ruimte gemaakt. De gemeenteraad van Den Haag nam daarom op 9 juli 1928 het besluit om de Lijnbaan als belangrijke verkeersader tussen Prinsegracht en Loosduinscheweg te verbreden. Daartoe was het noodzakelijk een groot aantal gronden te onteigenen²⁸, waaronder zeven van de negen woningen die de bebouwing aan de noordwestzijde van de Prinsegracht begrensd. Om dit te mogen doen moest door de koningin de *Wet tot Verklaring van het algemeen nut der Onteigening voor de Verbreding van de Lijnbaan* worden vastgesteld. Dat

Afbeelding 19 – Gedempte Prinsegracht ter hoogte van nr. 103 en 101 (beide geheel links op de foto). Foto Jan Woerlee, 1933 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

gebeurde op 12 december 1929. Daarmee kreeg de Prinsegracht en aansluitend de Lijnbaan een infrastructurele functie ten behoeve van de doorstroming van het verkeer de stad in en uit. Naast het wegverkeer kreeg de tram, al eerder dan de auto, een plek op de Prinsegracht. In 1864 was de Dutch Tramway Company opgericht, die als eerste in Nederland meerdere malen per dag met een paardentram tussen Den Haag Centrum en Scheveningen reed. In 1887 veranderde dit bedrijf in NV Haagsche Tramweg-Maatschappij, ofwel HTM. De diensten werden tot aan 1880 per paardentram uitgevoerd. Al snel werd de dienst naar Scheveningen aangevuld met diensten door andere delen van de stad, waaronder van en naar station Hollands Spoor.²⁹ Zo werd er in 1880 door de raad van Den Haag ook ingestemd met een concessies voor een lijn van de paardentram vanaf Den Haag Hollands Spoor naar het Anna Paulownaplein en een tram vanaf station Hollands Spoor, via de Prinsegracht naar de Scheveningseweg. Hierbij werd het eerste deel van de Prinsegracht aangedaan.³⁰ Wanneer de tramlijn werd doorgevoerd over de gehele Prinsegracht is niet bekend. Ook de historische kaartbeelden uit de late 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw geven hier geen duidelijkheid over.

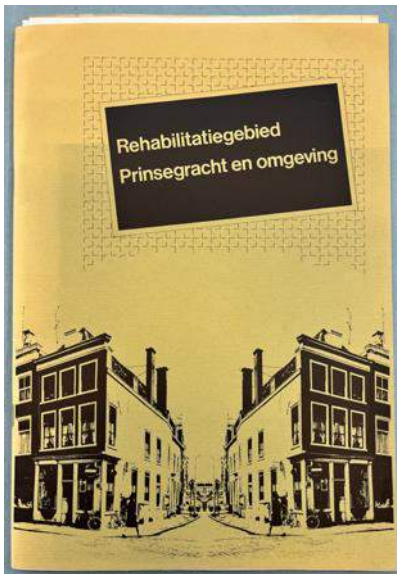

Afbeelding 20 – tram passeert het Korenhuis aan de Prinsegracht, vervaardiger onbekend, ca. 1913 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Deze verbinding dateert in ieder geval uit de jaren 30 van de 20ste eeuw, want in dat jaar wordt de, dan inmiddels elektrische, tram vanwege werkzaamheden over de Prinsegracht naar de Ruijsdaelstraat geleid. Dat kan alleen via het laatste deel van de Prinsegracht en een stukje Buitenum.³¹ Op afbeelding 19 is ook te zien dat er dan een spoor loopt langs de zuidzijde van de Prinsegracht. In 1968 werden werkzaamheden uitgevoerd om een vrije bus- en trambaan over de Prinsegracht aan te leggen, zodat het autoverkeer en het openbaar vervoer van elkaar gescheiden waren en geen last hadden van elkaar.³²

REHABILITATIE VAN DE PRINSEGRACHT

Na de grote bouwontwikkelingen van de Wederopbouw werd in 1961 de eerste Monumentenwet ingevoerd. Hierin was het mogelijk om beschermde dorps- en stadsgezichten aan te wijzen. Een middel om de aandacht te vragen voor het historisch ruimtelijk karakter van historische steden. De wet was een maatregel die mede werd ingegeven door de vaart van de vernieuwingen, maar tegelijkertijd de grote mate van leegstand en verpaupering in de historische binnensteden. Het werd een bewust onderdeel van de stadsvernieuwingsprocessen om Nederlandse steden en dorpen. Overal in het land kwamen buurtbewoners in actie tegen de grote saneringsplannen van gemeenten, die het verlies van het eigen karakter van hun leefomgeving tot gevolg hadden. Uiteindelijk werd het geluid uit de

Afbeelding 21 – Omschrijving van alle historisch waardevolle panden in het rehabilitatiegebied Prinsegracht, Bureau Monumentenzorg gemeente Den Haag 1979 (Collectie Gemeentearchief Den Haag).

samenleving opgepakt door de landelijke politiek. Staatssecretaris Stadsvernieuwing (1973 – 1977), Jan Schaefer, bedacht het ‘Deltaplan voor de steden’. Kort gezegd betekende dit dat er niet meer alleen aan sloopnieuwbouw werd gewerkt, maar dat er een rehabilitatieproces werd gestart waarbij historische panden, al dan niet aangewezen als rijks of gemeentelijk monument, werden gerestaureerd om zo het historische karakter van gebieden te behouden. De Monumentenwet 1961 speelde hierbij een belangrijke rol, omdat er met deze wet ook geld beschikbaar kwam voor restauratie van beschermde monumenten.³³

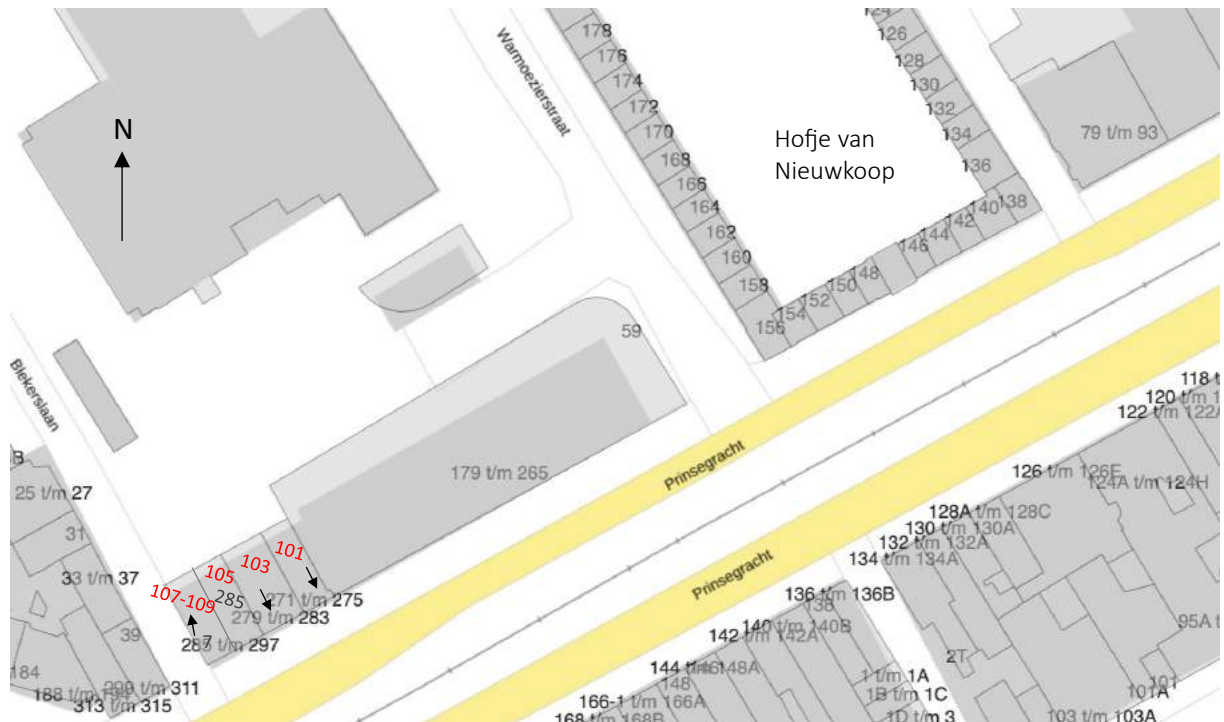
Ook in Den Haag was de binnenstad in de jaren 60/ 70 van de 20ste eeuw verpauperd en waren gaten in de bebouwing ontstaan. In slechte staat verkerende panden werden wel gesloopt, maar er werd geen nieuwbouw gepleegd. De Prinsegracht was een van deze verpauperde gebieden. Ten behoeve van het herstel werd in 1979 het Rehabilitatieplan Prinsegracht opgericht. In samenwerking met de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg en de centrale Directie voor Volkshuisvesting van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening streefde het plan naar het behoud en herstel van de waardevolle historische bebouwing en het dichtten van gaten in de gevelwanden.

Dit plan was het begin van het herstel van de Prinsegracht. Een project dat meerdere jaren in beslag zou nemen en waarbij de zeer sterk verpauperde panden aan noordwestzijde van de Prinsegracht ook hersteld zouden gaan worden. Het project was een meerjarenplan, dat tot aan het einde van de 20ste eeuw zou gaan duren. De verschillende panden werden gerestaureerd of vervangen, afhankelijk van de waardering die de panden hadden gekregen binnen het document *Rehabilitatiegebied Prinsegracht*. Dit waren langdurige processen, waarin de verschillende participerende partijen (gemeente, Rijksdienst voor de Monumentenzorg en eigenaren) het met elkaar eens moesten worden over de wijze waarop met de betreffende plek werd omgegaan. Uiteindelijk heeft dit wel bijgedragen aan het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit van de Prinsegracht. Het huidige straatbeeld is het gevolg van dit proces. Een van de laatste ontwikkelingen aan de Prinsegracht startte in 1996. In dat jaar werd gestart met de aanleg van de tramtunnel onder de Grote Markt. Deze tunnel, die uiteindelijk in 2004 werd geopend, betekende vooral voor de oostzijde van de Prinsegracht een nieuw gezicht.

HUISNUMMERING

Voor 1993 hadden de vier panden Prinsegracht 271-275, 279-283, 285 en 289-297 (oneven) een ander huisnummer, namelijk respectievelijk 101, 103, 105 en 107-109 (oneven). De henummering naar nummers boven de 200 was het gevolg van de ontwikkeling van een nieuw appartementencomplex aan de noordoostzijde van deze vier panden. Waar voor die tijd herenhuizen en kleine woningen stonden met oneven huisnummers in de 90, werd een groot appartementencomplex gebouwd met zo’n 50 appartementen. De huisnummering van dit complex loopt van 179 tot en met 265 (oneven). Langs de gehele Prinsegracht zitten grote verspringingen in de huisnummering. Links en rechts van het Hofje van Nieuwkoop, dat een eigen nummering heeft, zit een verschil van 100 huisnummers. Hiervoor is in het archief geen verklaring gevonden. Ook in de nummering van de panden Prinsegracht 271-275, 279-283, 285 en 289-297 ontbreken nummers, namelijk 277 en 287. Daarnaast ontbreken tussen het appartementencomplex dat eindigt met nummer 265 en het eerstvolgende pand dat start met 271 twee huisnummers. Voor het ontbreken van deze vier huisnummers is slechts gedeeltelijk een oorzaak aan te wijzen. Deze ligt in de jonge geschiedenis van de vier panden. De huizen hadden al voor de renovatie/ herbouw een nieuw huisnummer gekregen. In de plannen was bij drie van de vier te renoveren panden een souterrainwoning aanwezig dat opnieuw zou worden ingericht als woning. De souterrains kregen de

huisnummers 269, 277 en 287. Bij de renovatie ging het door een noodlottig ongeval echter dramatisch fout (hoofdstuk 3 voor verdere uitleg). De panden stortten gedeeltelijk in en in plaats van renovatie ging men over op herbouw. Hierbij kwamen de souterrains als zelfstandige woningen te vervallen, evenals de huisnummers daarvan.

Afbeelding 22 – Detail van de huisnummerkaart van de BAGviewer. Hierop is te zien dat de huisnummering ten noordwesten van het Hofje van Nieuwkoop 50 (oneven) huisnummers lager is dan het laagste nummer van het appartementencomplex ten Zuidoosten ervan. Ook zijn de ontbrekende nummers tussen Prinsegracht 265 en 271 in de kaart zichtbaar (bron: Bagviewer.kadaster.nl). In rood is de historische nummering van de panden, nu in het bezit van Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V. , opgenomen.

Hoofdstuk 2
FUNCTIES
RONDOM DE
PRINSEGRACHT

HOOFDSTUK 2 FUNCTIES RONDOM DE PRINSEGRACHT

De noordoostzijde van de Prinsegracht, waar het pand 289-297 staat, heeft op gebruiksgebied verschillende stadia doorgemaakt. Hoewel het altijd tot de meest rustige delen van de Prinsegracht heeft gehoord, betekent het niet dat er rondom de Prinsegracht 289 – 297 geen activiteit heeft plaatsgevonden.

2.1 TUINEN EN DE STADSBOOMKEWERIJ

Tot aan de bouw van de panden aan de noordoostzijde van de Prinsegracht in het tweede kwart van de 18de eeuw lagen er op die plek tuinen. De historische kaartbeelden laten dit beeld goed zien (Afbeelding 13, Erven Homann). De fraaie tuinen liggen tussen het Slop van de 3 boeren, waarschijnlijk vernoemd naar een plaatselijke herberg en sinds 1882 hernoemd tot Warmoesstraat/Warmoezierstraat³⁴, en de westelijke singelgracht. Maar ook ten oosten van het Hofje van Nieuwkoop zijn tuinen zichtbaar. Het type tuin, moes- of siertuin, blijkt uit de tekenwijze van de tuinaanleg. In de

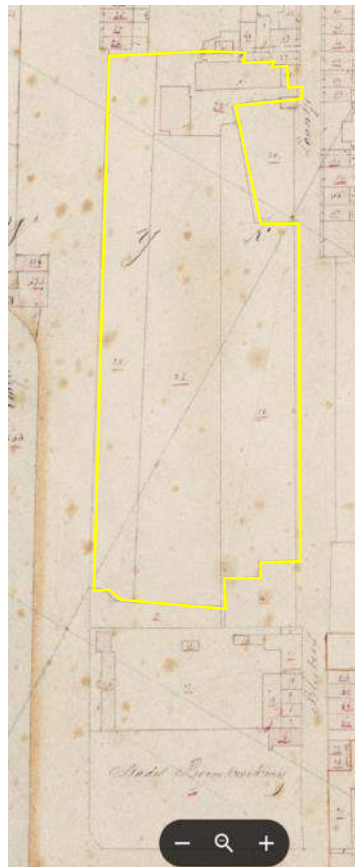
Afbeelding 24 (linksonder) – panoramisch zicht op de Prinsegracht vanaf de huidige Zoutkeetsingel, toegeschreven I. Besoet, 1738 (bron: Sinninghe (1965), p. 9)

Afbeelding 25 (rechtsonder) Detail van de kadastrale minuut 1832, Sectie L. Op de kaart is het perceel aan de Prinsegracht tussen de Blekerslaan en de Westelijke singelgracht in gebruik als stadsboomkwekerij. De geelomrande percelen waren in gebruik als bleekveldjes en washuis (Bron: Rijksdienst voor Cultureel erfgoed).

siertuinen van de gegoede Haagse inwoners is de stijlvolle tuinaanleg herkenbaar in de symmetrische beplantingspatronen in de tuin. Westelijk van het Hofje van Nieuwkoop liggen aan weerszijden van de Blekerslaan en aan westzijde van het Slop van de drie boeren moestuinen. Door de tekenaar zijn deze aangegeven als eenvoudige rechte lijnen met beplanting. De moestuinen lagen hier in de 17de en 18de eeuw.³⁵

Enkele decennia later (afbeelding 15) is het terrein tussen de Blekerslaan en de Westelijke singelgracht verandert van verschillende kleine particuliere tuinen in een grote tuin. Uit de kadastrale minuut 1832 (afbeelding 25) blijkt dat het

betreffende terrein dan is ingericht als stadsboomkwekerij. Op een prent uit 1738 (afbeelding 24), toegeschreven aan Ivan Besoet, is de stadskwekerij ingetekend aan de linkerkant van de Prinsegracht. Achter een schutting met horizontale planken steken nog net de boomtoppen van de kwekerij. Direct daarnaast staat de historische voorganger van Prinsegracht 289-297. De stadskwekerij bestaat nog steeds, maar niet op deze locatie. Tegenwoordig ligt de kwekerij aan

de Kwekerijweg in Den Haag. Hoe de kwekerij is ontstaan en wat er allemaal werd gekweekt is niet bekend. De historische archieven van de gemeente Den Haag zeggen niets over de kwekerij en zijn geschiedenis. Duidelijk is wel dat de groenvoorzieningen die in de stad werden aangelegd, zoals de bomenlanen op het Voorhout en de beplanting van iepen en linden langs de Prinsegracht, geleverd werd vanuit de stadskwekerij, zoals dat tegenwoordig ook nog het geval is. Het verdwijnen van de stadskwekerij hangt samen met de bouw van negen woningen in vermoedelijk het midden van de 19de eeuw op dit laatste onbebouwde perceel aan de noordzijde van de Prinsegracht.

2.2 BLEKERSLAAN

De Blekerslaan draagt zijn naam niet voor niets. Vanaf het midden van de 17de eeuw waren op deze locatie bleekveldjes gelegen.³⁶ De bleekveldjes waren bedoeld voor het bleken van wasgoed en linnenstoffen. Na het wassen waren de stoffen meestal nog niet helemaal schoon en nog onvoldoende wit. Onder invloed van de zon werd de stof witter. Het was dus onderdeel van het proces om de stoffen te reinigen. De kaartbeelden uit de 17de eeuw (afbeelding 13, 14 en 15) laten de velden duidelijk zien. De kledingstukken en lakens die liggen te bleken, zijn door de tekenaars ingetekend. Ook aan het begin van de 19de eeuw, ten tijde van het opmaken van de kadastrale minuut 1832 liggen er aan de Blekerslaan nog blekersvelden (afbeelding 25). De velden verdwijnen vanaf het midden van de 19de eeuw als de stad steeds verder groeit en er meer ruimte nodig is voor woningen en andere gebouwen.

2.3 J. JACOBSEN, MAGAZIJN VAN STEENKOLEN, HOUT EN TURF

Op de plek van de bleekveldjes, aan de westzijde van de Blekerslaan en achter de bebouwing aan de Prinsegracht, wordt halverwege de 19de eeuw een bedrijf gebouwd. De eerste advertentie van dit bedrijf, die bewaard gebleven is in de beeldbank van de gemeente Den Haag, dateert van 1859 en vermeldt dat het gaat om het *magazijn van Steenkolen, hout en turf van C. Boer en J. Jacobsen*. In 1879 is er alleen nog sprake van J. Jacobsen. Over C. Boers wordt dan in de advertentie niet meer gesproken (afbeelding 26). Op basis van de tekst van de advertentie uit 1859 en 1879 lijkt het om een soort bouwwinkel gaan, waar je naast hout voor gebruik in huis en tuin ('speeken' zijn spaken) en turf voor de kachel, ook slijpstenen kon kopen. Allerlei waar die in- en om het huis gebruikt konden worden. Deze onderneming komt verder niet in de archieven van de gemeente Den Haag of literatuur over Den Haag voor, waardoor er verder niets over deze winkel te vertellen is.

Afbeelding 26- Advertentie van het Magazijn van steenkolen hout, en turf van J. Jacobsen, 1879 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

2.4 MARKT

De dagelijkse markten werden vanaf de middeleeuwen gehouden in de straten rondom het stadhuis. Straatnamen als de Riviervismarkt, Dagelijkse groenmarkt en de visbanken herinneren daar nog aan. Vanaf het begin van de 17de eeuw werd de markt geconcentreerd op de Grote Markt, het plein dat vrijkwam nadat de resten van het in 1584 afgebrande St. Elizabethsklooster waren opgeruimd en de gronden behoeve van de stad was vrijgekomen. Op deze plaats zou voortaan de weekmarkt plaatsvinden; op meerdere dagen per week werden hier allerhande waren verkocht. De Prinsegracht speelde een belangrijke rol in de

markt. In eerste instantie omdat het sinds de aanleg van de Prinsegracht voor schippers veel makkelijker was geworden om de weekmarkt te bereiken met hun waren. Schepen voeren af en aan of lagen aangemeerd langs de gehele kade van de Prinsegracht tussen Grote Markt en Lijnbaan om hun waren te verkopen en uit te laden. Door de eeuwen heen groeide de markt aanzienlijk, waardoor de marktkramen steeds verder langs de noord- en de zuidzijde van de Prinsegracht richting het westen

Afbeelding 27 (boven) – Prinsegracht gezicht vanaf de brug t.h.v. de Warmoezierstraat richting Lijnbaan, fotograaf J.A. de Gilde, ca. 1900 (Collectie Haags Gemeentearchief).

Afbeelding 28 (onder) en 29 (inzet) – Foto van de markt aan de Prinsegracht, waarschijnlijk ter hoogte van de Jan Hendrikstraat gezien richting het westen (Uit: *’s-Gravenhage in Beeld*, 10 januari 1930, no 43, p. 842/3).

van de gracht uitbreidden. Uiteindelijk kwam de markt tot aan het Hofje van Nieuwkoop. Het stuk tussen de later aangelegde Jan Hendrikstraat en het Hofje van Nieuwkoop was de bloemenmarkt.

Op een marktdag krioelde het van de mensen en was er veel te beleven. A. Kloots maakte in 1832 twaalf morgenwandelingen door Den Haag met vrienden en familie. Tijdens de wandeling praten ze over alles wat ze zien. Hij brengt de wandelingen en de gesprekken vervolgens uit in boekvorm onder de titel *Morgenwandelingen door en in den omtrek van 's-Gravenhage of Schoonheden en merkwaardige bijzonderheden betreffende deze Residentie*. Op de zevende dag is de Prinsegracht en omgeving aan de beurt voor een wandeling. De vrienden bezoeken de markt en verzuchten tijdens de wandeling: *Hier is het levendig, hier krielen duizend lieden, Op dezen marktdag, langs dit water heen, Hier hebt gij zes markten aan verscheiden soort bij een*. Als ze iets verder zijn gewandeld gaat het relaas verder: *En ziet eens welk eene menigte van schuiten, opgevuld met allerlei soorten van keurige groenten en ooft [oogst], versch gesneden of van den boom geplukt, hier de ganse Prinsegracht beslaan: elke schipper weet aldaar ongetwijfeld zijn bijzondere ligplaats te vinden*. De drukte op de markt levert, zelfs na het dempen van de gracht allerlei problemen op. In 1930 schrijft D. Hans in het tijdschrift *'s-Gravenhage in beeld* over de markt. Hij spreekt zijn verwondering uit over de drukte en over alles wat er is te zien. Maar ook juist over het feit dat midden in zo'n drukke stad tweemaal per week een markt midden in het centrum wordt gehouden, die al het verkeer belemmerd. Een

politieagent is nodig om alles in goede banen te leiden.³⁷ Op afbeelding 20 was al te zien dat er ook nog een tram over de markt rijdt.

De chaos op de gracht op marktdagen leidt er uiteindelijk toe dat de raad van Den Haag in 1938 besluit de markt te verplaatsen naar een speciaal marktterrein buiten het centrum, aan de Herman Kosterstraat. Dit is de plek waar de markt tot op de dag van vandaag te vinden is.

2.5 ZIEKENHUIS

De meeste impact op de directe omgeving van de panden aan de noordwestzijde van de Prinsegracht heeft in de aanleg van een rooms katholiek ziekenhuis. Aan het Westeinde werd in 1873 door pater Marijnen het ziekenhuis St. Joannes de Deo opgericht. Het ziekenhuis kende door de tijd heen een grote groeihonger. Vooral vanaf 1938 nam de omvang van het ziekenhuis toe. Eerst door de bouw van een evenwijdig aan de Lijnbaan gepositioneerd gebouw. Het ziekenhuis dat letterlijk in de achtertuin staat van Prinsegracht 289-297 heeft sinds het begin van de 20ste eeuw steeds meer panden en gronden in de omgeving verworven. Dat leidde in 1975 tot een eerste grote uitbreiding van het ziekenhuis met grootschalige nieuwbouw.³⁸ Grofweg kan gezegd worden dat het gehele grondgebied tussen het Westeinde, de Lijnbaan, de Prinsegracht en de Warmoezierstraat tot het ziekenhuis behoorde en grotendeels nog steeds behoort. Rondom het nieuwbouwcomplex werden parkeerterreinen, aanrijroutes en verschillende bijgebouwen gerealiseerd waardoor er sprake was van enorme schaalvergroting van de wijk.

De voorgangers van de panden aan de Prinsegracht 271-297 kwamen uiteindelijk bijna allemaal in bezit van het ziekenhuis, hetgeen niet heeft bijgedragen aan een duurzame omgang met deze panden. Aan het begin van de 21ste eeuw hebben nieuwe uitbreiding van het ziekenhuis plaatsgevonden. Met name aan de zijde van de Lijnbaan is een groot nieuw complex gebouwd, dat het ziekenhuis een geheel nieuw en gemoderniseerd gezicht heeft gegeven.

Afbeelding 30 – Westeinde ziekenhuis gezien vanaf de Lange Lombardstraat, links de achterzijde van het Hofje van Nieuwkoop. De schaalvergroting binnen de Prinsegrachtkwartier is duidelijk zichtbaar. Fotograaf Lilian Philips, ca. 1990 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Hoofdstuk 3
ONTWIKKELINGEN
EN EIGENAREN
PRINSEGRACHT 105

HOOFDSTUK 3 ONTWIKKELINGEN EN EIGENAREN PRINSEGRACHT 105

3.1 PRINSEGRACHT 271-297

Alvorens verder in te gaan op de ontwikkeling van de Prinsegracht 279-283 is het wenselijk meer te zeggen over de samenhang met de belendende panden. Tot 1993 stonden de panden Prinsegracht 271-297 bekend als de nummers 101 tot en met 109 (afbeelding 32). De nummer 101 – 105 waren herenhuizen, waarbij nummer 105 de voorganger is van het huidige Prinsegracht 279-283 (hierna 105). Nummer 107 – 109 was als enige een bouwkundige eenheid met twee aparte huisnummers en dus twee woningen. Alle vier de panden werden in de jaren 60 van de 20ste eeuw aangewezen als beschermde rijksmonumenten.

Na decennia van verwaarlozing stonden de panden er in de jaren 70 sterk verpauperd bij (afbeelding 33). In het kader van de 'Rehabilitatie Prinsegracht', een project van de gemeente Den Haag, werd er gesproken over restauratie van de panden. Dit was het startpunt van 20 jaar overleg en verschillende plannen voor de herontwikkeling. In 1985 werd voor het versnellen van de rehabilitatie door de gemeente een stadsvernieuwingsfonds opgericht onder het taakveld monumentenzorg.³⁹

De eerste plannen kwamen eind jaren 70 van de 20ste eeuw van de architect ir. J. Mehrtens. In opdracht van de eigenaar van Prinsegracht 103, het buurpand aan de rechterzijde, werkte hij aan een herstelplan voor dit pand. Hierbij nam hij de vrijheid om gelijk voor de gehele gevelwand tussen de Warmoezierstraat en de Blekerslaan een nieuwe gevel te ontwerpen. Hij ontwierp twee varianten, een reconstructie van het bestaande en een geheel nieuwe gevelwand naar de mode van de tijd (afbeelding 34). Hij legde de beide plannen voor aan de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg, die alleen kon instemmen met behoud en herstel van de op dat moment bestaande historische panden. Het voor die tijd kenmerkende nieuwbouwplan zou een geheel andere sfeer en karakter hebben opgeleverd aan de Prinsegracht. Een beeld dat ook niet overeenkwam met de gemeentelijke ideeën over de rehabilitatie. Gek genoeg werden de panden 101 – 103 in dit moderne plan wel behouden en gerestaureerd. Mogelijk had dat te maken met de toenmalige eigenaren van de panden, die dit wensten.

Hoe het proces verder precies is gelopen, is uit de gevonden archiefstukken van de gemeente Den Haag en Stadsherstel niet gebleken. Uiteindelijk werd Stadsherstel rond 1990 betrokken als partij voor de restauratie en exploitatie van de panden aan de Prinsegracht 101 tot en met 109. De gemeente was

Afbeelding 32 (linksonder) – Luchtfoto met daarop de oude en de nieuwe nummering van de vier panden aan de Prinsegracht, waarover in dit rapport wordt gesproken (Bron: Kadastralekaart.com, bewerking Culthis).

Afbeelding 33 – De sterk verpauperde panden aan de Prinsegracht 97 t/m 109 een jaar voor de restauratie. Foto Dienst Stedelijke Ontwikkeling, 1991 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 34 – Ontwerptekening van architect ir. J. Mehrtens voor de gevelwand aan de Prinsegracht 91-109, waarbij nummer 101 en 103 werden gerestaureerd, 1979 (GDH 0828-01 inventarisnummer 10480).

Toen al in verleg met architect Ton Deurloo. De reeds ontwikkelde plannen voor de restauratie werden daarbij door Stadsherstel omarmd. Na enkele planaanpassingen werd er in oktober 1992 gestart met de restauratie. Een niet geringe opgave blijkt een ongedateerde bouwkundige opname van architectenbureau Ton Deurloo, die in het archief van Stadsherstel bewaard is gebleven. Hierin wordt beschreven dat er bij sommige panden vloeren ontbreken, de balkkoppen van verschillende panden zijn verrot en gevels dusdanige scheurvorming vertonen, dat wordt geadviseerd de gevels geheel te vervangen. Uit een funderingsonderzoek van de gemeente Den Haag, dat ook in het archief van Stadsherstel is bewaard, blijkt dat de fundering boven het veen is aangebracht en dat de fundering aangepast zou moeten worden tot op het niveau van het zand.

Afbeelding 35 (links)– Prinsegracht 101 – 109 bij aanvang van de restauratie in oktober 1992. Foto Paul Steunebrink 1992 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 36 (rechts) – Prinsegracht 101 – 109 na het noodlottige ongeval in oktober 1992. Foto Paul Steunebrink 1992 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Het behoud van de panden, of in ieder geval delen ervan, leek met de nieuwe eigenaar Stadsherstel en het restauratieplan geregeld te zijn. Echter door een noodlottig ongeval op 11 november 1992 stortte een deel van de gevels in, waaronder die van Prinsegracht 103. De oorzaak bleek een valwind die tijdens een stormachtige dag en door extra stuwning van de hoogbouw van het ziekenhuis voor instorting van de gevel zorgde. Hierbij kwam een toevallige passant om het leven. Na overleg met de politie en de brandweer werd uiteindelijk besloten de panden in zijn geheel neer te halen.⁴⁰ De restauratie werd daardoor gewijzigd in nieuwbouw, waarbij er bewust werd gekozen voor een reconstructie van de oorspronkelijke panden. In juni 1994 werden de panden officieel geopend voor ingebruikname.

Koeienpanden

De panden Prinsegracht 271-297 dragen, in de volksmond, ook wel de naam 'Koeienpanden'. Een term die in eerste instantie doet vermoeden dat de naam verwijst naar het historische gebruik van de panden. De panden waren echter woonhuizen met in sommige gevallen een werkplaats, maar met koeien hadden ze niets te maken. Er lijkt wel een verklaring te zijn voor de naam: in de straatwand, waarin de historische panden Prinsegracht 103-109 ook stonden, was in de tweede helft van de 20ste eeuw op nummer 97 een lederhandel gevestigd. In de etalage van de leerhandel stond een levensgroot beeld van een koe. Dit zou de aanleiding zijn voor de naam 'Koeienpanden' voor het gehele rijtje. Een andere verklaring kan worden gevonden in de situatie van de laatste decennia voor de sloop. De ramen op de eerste bouwlaag van het pand 107-109 waren dichtgemetseld als maatregel tegen ongewenste bezoekers. De eerste bouwlaag was vervolgens geheel wit geschilderd en voorzien van een koe. Rondom de koe was de tekst 'Koeien tegen kernkoppen' geschilderd, als reactie op de in de 1979 door de NAVO aangekondigde plaatsing van 572 Amerikaanse middellangeafstandsraketten, zogenaamde nucleaire kruisraketten, in Europa. 48 van deze raketten zouden in Nederland te komen te staan. Dit leidde in 1981 en 1983, overigens zonder resultaat, tot massale demonstraties in Amsterdam en Den Haag. Den Haag was met een opkomst 550.000 demonstranten een van de grootste demonstraties ooit.³ Waar de leus 'koeien tegen kernkoppen' exact op doelt, is in dit onderzoek niet achterhaald. In ieder geval kan deze schildering ook hebben bijgedragen aan de naam 'koeienpanden'. Een andere meer historische reden voor de naam is tijdens het onderzoek niet gevonden.

Afbeelding 37 (linksboven) – Koe in de etalage van de lederhandel De Hoogh aan de Prinsegracht 97. Foto Constantijn van den Berg, 1972 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 38 (rechtsboven) – de geschilderde koe op de gevel van Prinsegracht 107-109. Foto Karen Coster 1985 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

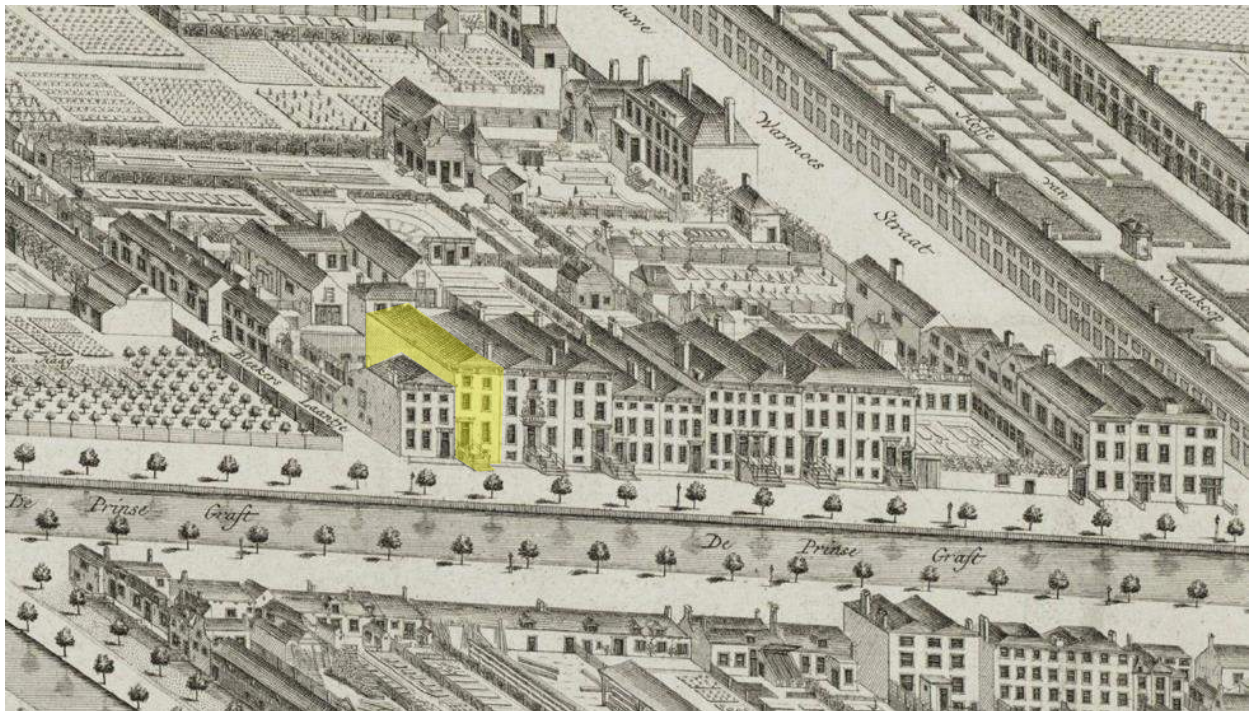
Afbeelding 39 (onder) – Verwijzing naar de koe van de Prinsegracht 107-109 op in de ramen van het souterrain van Prinsegracht 129 t/m 269.

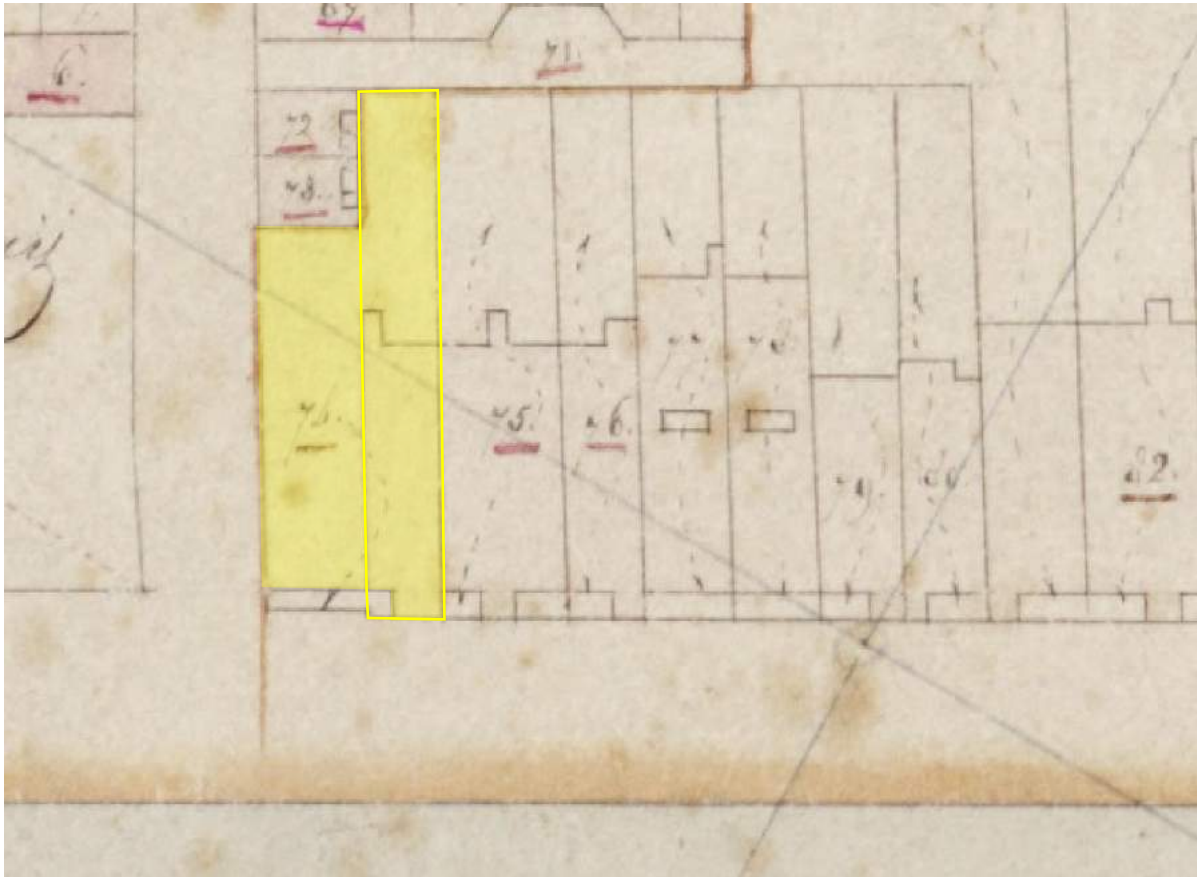
3.2 DE ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT 105

De geschiedenis van het pand Prinsegracht 105 is op basis van de kaarten uit de 18de eeuw (afbeelding 13 t/m 15) te herleiden tot een stichtingsdatum tussen 1717 en 1729. Het pand staat ingetekend op de vogelvluchtkaart van Saint Hilaire de Mallet uit 1754 (afbeelding 40). Er is een pand in drie bouwlagen en een souterrain te zien. De beletage is te bereiken door middel van een links tegen de voorgevel geplaatste bordestrap en er is een ommuurde achtertuin aanwezig. De tekening lijkt op basis van een vergelijking met foto's van de gevelwand, daterend van net voor de sloop in 1992, een zeer betrouwbare weergave van de situatie in het midden van de 18de eeuw. De wisselende hoogte van de diverse panden, de gevelementen, zoals omlijstingen van deuren en de aanwezigheid van stoepen en trappen incl. deuren onder de trap, staan allemaal op de kaart ingetekend. Prinsegracht 105 is volgens de vogelvluchtkaart onderdeel van een samenstel van drie panden met een spiegelbeeldige indeling en een gelijksoortige gevelopbouw, maar ieder met een eigen dak. Op deze architectuurhistorische kenmerken zal in hoofdstuk 4 nader worden ingegaan.

De eerste keer dat er met zekerheid iets over het eigendom van het pand is te zeggen, is op basis van de kadastrale minuut 1832 (afbeelding 41) en de bijbehorende kadastrale legger. Normaal gesproken zou dit een aanknopingspunt kunnen zijn voor verder onderzoek naar eerdere eigenaren. Echter is het onderzoek naar eigenaren vóór 1832 vastgelopen als gevolg van een gat van ca. 20 jaar tussen de registratie van de eigenaren in de kadastrale minuut uit 1832 en de periode daarvoor in de notariële archieven van de gemeente Den Haag, die slechts tot 1811 zijn bijgehouden. Er hebben zich in die 20 jaar mogelijk eigenaarswisselingen voorgedaan, want de eigenaar uit 1832 kan binnen verkoopakten uit de notariële archieven tot 1811 niet in relatie worden gebracht met het onderhavige pand aan de Prinsegracht. Het onderzoek naar het pand start daardoor pas in het tweede kwart van de 19de eeuw.

Afbeelding 40 – Detail van de vogelvluchtkaart van St. Hilaire de Mallet, 1754. De Prinsegracht 105 is geel gemarkeerd in de kaart (Collectie gemeentearchief Den Haag).

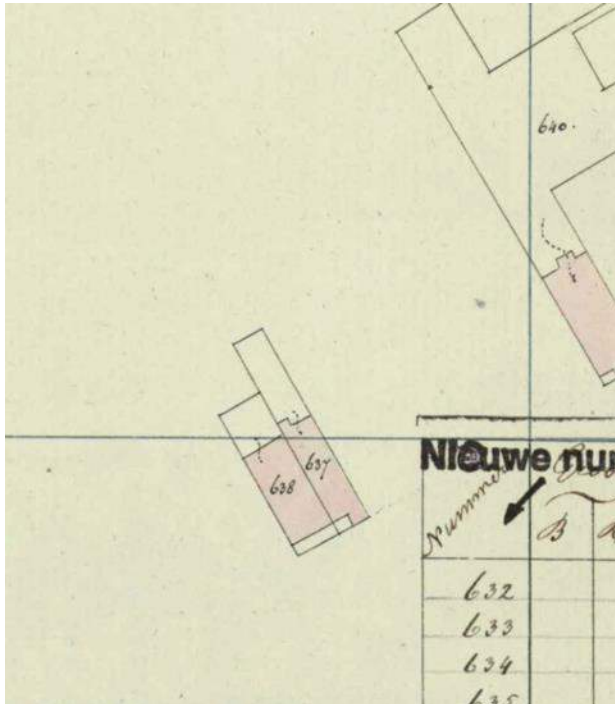
Afbeelding 41 – Detail van de kadastrale minuut 1832, 's-Gravenhage, Sectie L. Het perceel waarop Prinsegracht 285 is gebouwd, is als geel vlak gemarkeerd. Dit vlak is groter dan het latere en huidige perceel, dat met een gele lijn is gemarkeerd (bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking Culthis).

ONTWIKKELINGEN EN EIGENAREN IN DE 19DE EEUW

De kadastrale minuut 1832 noemt Jacobus (Jacques/Jaques) Guesdon⁴¹ als eigenaar van het pand met het ernaast en erachter gelegen erf, dat dan ter plaatse van Prinsegracht 105 en 107-109 is gelegen. Prinsegracht 107-109 bestond op dat moment niet. Het pand en de beide erven vallen dan dus onder één kadastraal nummer. Volgens de kadastrale legger is Guesdon woonachtig op de Prinsegracht, vermoedelijk ook in het pand waarvan hij eigenaar is. Op het moment van registratie van de genoemde percelen in het kadaster heeft hij geen beroep meer. Hij is dan al 82 jaar oud. Zijn leeftijd is bekend, omdat hij in dat jaar trouwt met de 29-jarige Antonia Wilhelmina Lambrechts. Hij is al eerder getrouwd geweest met een vrouw van zijn eigen leeftijd.⁴²

De naam Jacques Guesdon wordt gedurende de Bataafse Republiek ook in verband gebracht met de zegelkloppers van het klein-zegel van de Bataafse Republiek, een sjabloon waarmee een waarmerk in papier of was kon worden gedrukt van notariële akten. Alleen met een dergelijk zegel was de akte rechtsgeldig.⁴³ In 1797 wordt hij genoemd als burgerlijk stempelsnijder en-klopper van het klein-zegel, wonende te Den Haag aan de Burgwal.⁴⁴ Een jaar later wordt hij op zijn eigen verzoek aangesteld als stempelsnijder van het zegel van de voormalige gewest Holland. Hij solliciteert samen met drie andere stempelsnijders naar deze functie. Jacques wordt op basis van het examen aangewezen als de nieuwe stempelsnijder. In een ander document uit 1804 wordt beschreven dat hij woonachtig is 'ten huize van mevrouw de Wed. Thomeeze in de Nieuwe Molstraat.⁴⁵ Twee jaar na de registratie in de kadastrale minuut 1832 overlijdt Jacques Guesdon.

In 1838/1839 wordt een nieuwe registratie in de kadastrale legger gemaakt als gevolg van een verkoop. Het pand ter plaatse van Prinsegracht 285 en het erf ter plaatse van het huidige Prinsegracht 289 – 297 zijn dan in eigendom van (de erven van) Johannes Regouw. Deze ijzerhandelaar, die als eigenaar staat genoteerd, overlijdt echter op 59-jarige leeftijd in 1835.⁴⁶ Hij was eigenaar van in totaal

Afbeelding 42 – Kadastrale hulpkaart na de splitsing van het perceel en de bouw van het pand ter plaatste van Prinsegracht 289-297, nummer 638 op de kaart, 1840 (herkomst: Kadaster.nl. Hulpkaart GVH08 L 638).

elf bezittingen, variërend van huizen, tuinen en een koepel.⁴⁷ Over het leven van Johannes Regouw is verder niets bekend.

De daaropvolgende eigenaar is Samuel Wijsman, aannemer van beroep.⁴⁸ Hij is het die verantwoordelijk kan worden gehouden voor de bouw van het historische pand ter plaatste van het huidige Prinsegracht 289-297. In de kadastrale legger wordt verwezen naar de stichting van een gebouw op het perceel, waarvan het eigendom wordt gesplitst in twee nieuwe kadastrale percelen (afbeelding 42). Beiden zijn na deze stichting voorzien van een huis en erf. Prinsegracht 107-109 kwam 1839 tot stand.

Wijsman woonde zelf waarschijnlijk niet in een van de herenhuizen, die ter plaatste van het huidige Prinsegracht 285 of 289-297 aan de gracht stonden. Als woonplaats staat alleen genoteerd 's-Hage. Ook hij had net als de vorige eigenaar meerdere panden, in ieder geval vijf, in eigendom.⁴⁹ Over deze aannemer is verder niets bekend. Wel vertelt de kadastrale legger dat het

perceel eind jaren 40 van de 19de eeuw, na het overlijden van Samuel Wijsman in 1849⁵⁰, binnen de familie Wijsman een nieuwe eigenaar kreeg. Het perceel dat dan kadastraal bekend staat als L 637, ter plaatste van het huidige Prinsegracht 285, komt in eigendom van Susanna Hendrina Wijsman. Ze is getrouwd met Adrianus Wilhelmus van Ellinkhuizen. Susanna heeft zelf geen beroep.⁵¹ Haar echtgenoot is steenhouwer. Ze overlijdt echter al in 1850 op 26-jarige leeftijd⁵², waardoor de woning in eigendom komt van haar man. Haar man houdt het in bezit tot 1869. Dan krijgt de Joodse Abraham Simons Prinsegracht 105 in handen.

Abraham is commissionair van beroep, ofwel tussenpersoon in de handel.⁵³ Gedurende de Frans-Duitse Oorlog had Simons samen met zijn broers Philip, Louis David en Mozes een handelsonderneming in textiel. Vanuit die onderneming werden aan het Nederlandse leger zakken, stropdassen en lakens geleverd. Na de oorlog gaat Abraham Simons alleen verder als handelaar in lakenstoffen en stoffen voor herenkleding. Hij doet dit vanuit zijn huis in de Raamstraat. Zijn onderneming blijft klein. Zijn broer Philip wordt echter de oprichter van de kartonfabriek Esveha, die tot in de jaren 80 van de 20ste eeuw aan de Rijswijkseweg stond.⁵⁴

Simons verkoopt het pand aan de Prinsegracht in 1873. De nieuwe eigenaar, Arnold Marius de Bla(a)uw, is boekhouder van beroep.⁵⁵ Dit is ook alles wat er over deze man bekend is geworden uit het onderzoek. Hij heeft het pand maar kort in zijn bezit. In 1876 gaat het alweer in de verkoop en komt het in handen van Dorothea Goeseels, blancheuse (vrouwelijke wasbaas) van beroep.⁵⁶ Deze in Leuven geboren vrouw woont enige tijd aan de Prinsegracht 120 en 124⁵⁷, maar niet op het betreffende adres 105. Ook voor haar was het dus vooral een beleggingsobject.

Een Benedenhuis met grooten Tuin
TE HUUR, het Huis bevat 4 Kamers en Badkamers, Keuken, Gas- en Waterleiding en verder van alle gemakken voorzien; **dito BOVENHUIS**, met 3 Kamers en Keuken met afzonderlijke Meidenkamers, staande en gelegen aan de Zuidzijde van de Prinsegracht No. 144 en 144a.
 Dagelijks te bezichtigen. Adres bij den Heer SCHELLARD, Prinsegracht 105. (10323)

Afbeelding 43 – advertentie uit het Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage, verschenen op 1, 8, 10, 15 en 18 juli 1889 (Delpher.nl, geraadpleegd 23 mei 2023).

Afbeelding 44 – advertentie uit *Het Vaderland*, 15 september 1903, waarin het herenhuis aan de Prinsegracht 105 te huur wordt aangeboden (Delpher.nl, geraadpleegd 23 mei 2023).

TE HUUR OF TE KOOP
een Heerenhuis met Tuin
 Te zien dagelijks Prinsegracht 105. (14682)

De nieuwe eigenaar is een bekende aan dit deel van de Prinsegracht. Het gaat namelijk om Pieter Ruitenbeek, die ook enige tijd eigenaar is van de panden Prinsegracht 103 en 107- 109. De

Na 12 jaar komt Prinsegracht 105 weer in handen van een boekhouder. Deze keer is het Jacobus Johannes Schellart. Hij gin wel zelf in het herenhuis wonen. In advertenties voor de verhuur van andere onroerende zaken wordt genoteerd dat men informatie kan inwinnen over de te huren locatie bij dhr. Schellart aan de Prinsegracht 105 (afbeelding 43).

OVERGANG NAAR DE 20STE EEUW

Na de eeuwwisseling en daarmee ook na zijn overlijden in 1899, probeert zijn weduwe, Anna Wilhelmina Haas, de woning te verhuren of te verkopen (afbeelding 44). Of het ook lukte om het pand te verhuren of onderhands te verkopen, is maar de vraag. Op 27 juli 1903 wordt het pand in een openbare veiling te koop aangeboden (afbeelding 45). De koop wordt gegund aan P. Greve. Hij koopt Prinsegracht 105 voor een bedrag van 6525 gulden, maar zeven dagen later verkoopt hij het onroerend goed alweer door op een volgende openbare veiling. Hij maakt daarbij een winst van 150 gulden, want de verkoopprijs is dan alweer gestegen naar 6675 gulden (afbeelding 46).

VERKOOPING v. HUIZEN, ENZ
 Veiling 27 Juli.
 Notaris Van Eck en Weve.
 Huis, Westeinde 39, p. k. J. J. Gimberg, f 10.250.
 Ridderhofstad Tielland Houten, p. k. P. M. Saraber, f 2200.
 Huis, Voldersgracht 13/13a, p. k. M. Rustenbosch, f 3700.
 Huis, dito 78, p. k. H. G. J. Schildknecht, f 3000.
 Huis, St. Jacobstraat 46, p. k. dito, f 3825.
 18 huizen, Gedempte Gracht 113/146, p. k. H. Fokkij, f 5100.
 Huis, Bezemstraat 7, p. k. H. G. J. Schildknecht, f 2450.
 Notaris Dietz en Verkoren.
 Huis en tuin, Nobelstraat 6, p. k. M. J. De Zwaan, f 13.000.
 Notaris mr. A. J. B. Rijke.
 Huis, Van Diemenstraat 75/77, p. k. P. O. v. d. Zijden, f 6725.
 Huis, dito 79/81, p. k. G. P. Post, f 6800.
 Huis, dito 83/85, p. k. dito, f 7800.
 Huis, dito 95/97, p. k. L. Van Soest, f 6825.
 Huis, dito 99/101, p. k. G. P. Post, f 6800.
 Koffiehuis, Bezuidenhout 84, p. k. J. H. Bruckman, f 40.000.
 Notaris C. P. A. Meijer.
 Huis en tuin, Prinsegracht 105, p. k. P. Greve, f 6525.
 Notaris W. T. A. Von Pestel.
 Huis, Kanaalweg 68/70, p. k. R. Tuijt, f 5400.
 Huis, dito 72/74, p. k. J. Timmer, f 5400.

VERKOOPING VAN HUIZEN ENZ.
 Gunning 3 Augustus.
 Notarissen van Eck en Weve.
 Huis, Westeinde 39, J. J. Gimberg, f 10250
 Ridderhofstad „Tielland“ te Houten, I. Sturkenboom, f 3250
 Winkelhuis Voldersgracht 13-13a, L. Boekbinder, f 4000
 Huis, dito 78, P. A. Woest qq., f 3300
 Huis, St.-Jacobstraat 46, M. Buitenkant, f 3975
 Achtien huizen, Gedempte-Gracht 113-146, W. F. Hardenberg qq., f 5550
 Winkelhuis, Bezemstraat 7, S. A. Mol jr. qq., f 2475
 Notarissen Dietz en Verkoren.
 Huis met tuin, Nobelstraat 6, opgehouden voor, f 14000
 Notaris Rijke.
 Huis, van-Diemenstraat 75-77, P. O. v. d. Zijden, f 6725
 Huis, dito 79-81, niet gegund voor, f 6800
 Huis, dito 83-85, niet gegund voor, f 7800
 Huis, dito 95-97, L. van Soest, f 6825
 Huis, dito 99-101, niet gegund voor, f 6800
 Koffiehuis, Bezuidenhout 84, niet gegund voor, f 40000
 Notaris Meijer.
 Huis met tuin, Prinsegracht 105, P. Ruitenbeek, f 6675
 Notaris van Pestel.
 Twee huizen, Kanaalweg 68-74, C. Bakker, f 11350

Afbeelding 45 (linksboven) – Advertentie uit *Het vaderland*, d.d. 29 juli 1903, waarin de gunning van Prinsegracht 105 aan P. Greve bekend wordt gemaakt.

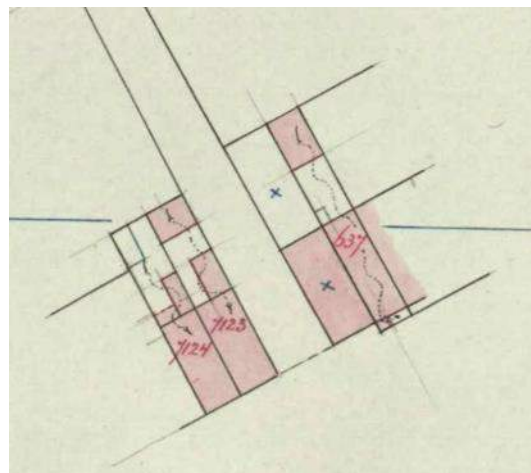
Afbeelding 46 (rechtsboven)- Advertentie uit de Haagsche Courant, d.d. 5 augustus 1903, waarin de gunning van Prinsegracht 105 aan P. Ruitenbeek bekend wordt gemaakt.

kantoorbediende Ruitenbeek blijft echter ook maar kort eigenaar van het pand. In 1904 wordt het door hem weer van de hand gedaan. Overigens opnieuw aan een bekende op dit deel van de Prinsegracht. Het gaat namelijk naar Willem Frederik Wiglevén sr⁵⁸, de schoonvader van een van de dochters van Pieter Ruitenbeek en vader van Willem Frederik Wiglevén jr., die net als Pieter Ruitenbeek enige tijd eigenaar is van Prinsegracht 103 en 107-109.

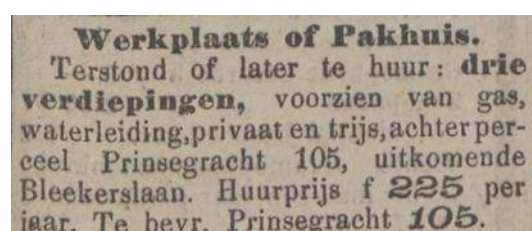
Willem Frederik Wiglevén is stoffeerder van beroep (afbeelding 47). Gelijk in het jaar van aankoop sticht hij op het achtererf een gebouw. Uit de omschrijving van het perceel blijkt dat er een werkplaats is bijgebouwd. Twee jaar, in 1906, later wordt er opnieuw een stichting op het erf genoteerd, maar de omschrijving wijzigt niet meer. Wat er exact gebouwd wordt, wordt dus uit de omschrijving niet duidelijk. Er bestaat een kans dat het gehele huis opnieuw is opgetrokken. De reden om dit te vermoeden wordt onder hoofdstuk 4.2 beschreven. Wel is er als gevolg van de stichting op het perceel een nieuwe kadastrale hulpkaart voor perceel L637 opgesteld (afbeelding 48). Hierdoor is de omvang van de werkplaats goed in te schatten. Het beeld van de omvang van deze werkplaats wordt versterkt voor een verhuuradvertentie van enkele jaren later (afbeelding 49). Hierin wordt gesproken over een werkplaats in drie bouwlagen voorzien van gas en water. Ook is er een aparte opgang vanaf de Blekerslaan. De werkplaats was dus separaat van het herenhuis te gebruiken.

Kort na de stichting van de werkplaats gebeurt er iets bijzonders. Op 2 maart 1908 wordt de Prinsegracht 105 (en 105a) op een openbare veiling te koop aangeboden. De nieuwe eigenaar wordt A. Bogaart voor een bedrag van 7700 gulden (afbeelding 50). Een week later op 9 maart 1908 wordt het ensemble opnieuw te koop aangeboden op een openbare veiling. Het kavel wordt opgehouden en niet verkocht (afbeelding 49). Daarna wordt er geen melding meer gemaakt van een veiling. Ook de kadastrale legger laat echter geen wisseling van eigenaar zien.⁵⁹ In het kadaster staat Willem Frederik als eigenaar genoteerd tot na zijn dood in 1944 het eigendom overgaat op zijn weduwe Gerarda Wijnanda de Jong en hun zoon en zijn echtgenote, Willem Frederik Wiglevén jr. en Jacoba Ruitenbeek. De veilingadvertenties uit 1908 scheppen dus veel verwarring. Wellicht heeft de koper A. Bogaart het verschuldigde bedrag niet kunnen betalen, waardoor het doorverkopen een week later ook niet lukte en het kavel Prinsegracht werd opgehouden. Maar waarom is de koop door de familie Wiglevén dan niet toch doorgezet met een nieuwe koper? Het antwoord is in ieder geval uit het onderzoek niet naar voren gekomen.

Na het overlijden van de weduwe van Willem Frederik Wiglevén sr. krijgt Willem Frederik jr. het eigendom geheel in handen.⁶⁰ Dat blijft zo tot aan zijn sterfbed in

Afbeelding 47 (helemaal boven) – Advertentie uit *Het Vaderland*, 15 september 1903, voor een stoffeerder en een leerling stoffeerder in het bedrijf van Willem Wiglevén aan de Prinsegracht (Delpher.nl, geraadpleegd 21 juni 2023).
Afbeelding 48 (boven) – kadastrale hulpkaart opgesteld naar aanleiding van de stichting op het achtererf van Prinsegracht 105 (kadaster.nl, GVH08 L 802, kavel L637).
Afbeelding 49 (onder) – Verhuuradvertentie uit de *De Avondpost* van 31 januari 1909 voor de verhuur van de werkplaats achter de Prinsegracht 105 ((Delpher.nl, geraadpleegd 21 juni 2023).

1966. In dat jaar wordt het eigendom overgeschreven op naam van zijn weduwe Jacoba Ruitenbeek, hun dochter Pauline Willy en zijn zwager Gerard Arie Anton Ruitenbeek.⁶¹

VEILING VAN VASTE GOEDEREN.	
Velling 2 Maart.	
Notaris van den Bergh.	
Winkelhuis Theresiastraat 129-131, pk. J.	
J. H. Bähr	f11950
Huis Carpentierstraat 86-88, pk. dito	- 6250
Notaris Laboyrie.	
Huis Wilhelminastraat 130-132, pk. W. Damen van Boekholt	- 7775
Huis dito 134-136, pk. dito	- 7775
Huis dito 138-140, pk. dito	- 7775
Huis dito 142-144, pk. dito	- 8025
Notaris Bax.	
Heerenhuis Jan-van-Nassaustraat 82, niet doorgegaan.	
Notaris van Dijk.	
Winkelhuis de-Riemerstraat 94-96, pk. M. Leeman	- 5525
Notaris Rijke.	
Huis Juliana-van-Stolberglaan 38, pk. M. J. van der Schilden	- 13850
Huis dito 40, pk. dito	- 13700
Huis dito 42, pk. dito	- 13200
Huis dito 44, pk. H. B. Lohman	- 13650
Notaris van Straaten.	
Huis Loosduinsche-weg 323-325, pk. L. C. Bevelander.	- 10000
Notaris Meijer.	
Huis Prinsegracht 105-105a, pk. A. Bogaart	- 7700
Huis Raamstraat 37, pk. C. J. Eishoven	- 4250
Notaris van Pestel.	
Huis Edisonstraat 85-87, pk. J. Molenaar	- 8500
Huis dito 89-91, pk. A. van Woerkom	- 8500
Huis dito 93-95, pk. dito	- 8900
Huis Copernicusstraat 7-8, pk. P. J. Kersbergen.	- 8900
Notaris van Lier.	
Heerenhuis Raamstraat 36, pk. M. Zanen	- 7100
Pakhuis Aelterraamstraat 7, pk. W. C. Bender	- 1100

VERKOOPING v. HUIZEN, ENZ.	
In het Venduhuis der Notarissen in de Nobelstraat.	
Gunning 9 Maart 1908.	
Notaris S. J. Van den Bergh.	
Winkelhuis etc., Theresiastraat 129-30, en huis etc., Carpentierstraat 86-8, kooper M. J. Telghuis qq.,	f18.550.
Notaris P. J. Laboyrie.	
Vier huizen etc., Wilhelminastraat 120-2, 124-6, 128-30 en 132-4, kooper W. Damen van Boekholt,	f31.350.
Notaris L. A. Van Dijk.	
Winkelhuis etc., De Riemerstraat 94-96, kooper L. Mosselman,	f5850.
Notaris A. A. Van Straaten.	
Huis etc., Loosduinsche weg 323-5, uit de hand verkocht.	
Notaris mr. A. J. B. Rijke.	
Vier huizen etc., Juliana van Stolberglaan 38, 40, 42 en 44, kooper J. B. D. Carrière,	f54.900.
Notaris C. P. A. Meijer.	
Huis etc., Prinsegracht 105-105a, opgehouden.	
Pand en erven, Raamstraat 37, kooper C. J. Eishoven,	f4250.
Notaris Jhr. W. F. A. Van Pestel.	
Huis etc., Edisonstraat 85-7, kooper J. Molenaar,	f8500.
Huis etc., Edisonstraat 89-91, kooper A. Van Woerkom,	f8500.
Huis etc., Edisonstraat 93-95, kooper A. Van Woerkom,	f8800.
Huis etc., Copernicusstraat 7-8, kooper P. J. Kersbergen,	f8900.

Afbeelding 50 (links) – Advertentie van gunningen naar aanleiding van openbare verkopen van onroerend goed in *De Haagsche Courant* van 4 maart 1908 (delpher.nl, 23 mei 2023).

Afbeelding 51 (rechts) – Advertentie van gunningen naar aanleiding van openbare verkopen van onroerend goed in *Het Vaderland* van 10 maart 1908 (delpher.nl, 23 mei 2023).

Afbeelding 52 (onder) – Prinsegracht 105 in 1972. Foto Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, 1972 (collectie gemeentearchief Den Haag).

Na het overlijden van Willem Frederik Wiglevan jr. wordt besloten het herenhuis toch af te stoten. Dat gebeurt rond 1966. Het herenhuis met werkplaats wordt dan verkocht aan Stichting het ziekenhuis van den Heilige Joannes de Deo.⁶² In 1977 wordt het perceel kadastraal samengevoegd met Prinsegracht 107-109 tot het perceel L10761. Er worden uiteindelijk 3 bouwvallen op het perceel geregistreerd, waardoor deze door het kadaster niet meer als belastbaar worden gezien. Waarschijnlijk is de woning gedurende de eerste jaren dat deze in bezit was van het ziekenhuis ook door het ziekenhuis gebruikt voor verhuur aan particulieren, dan wel voor het personeel. Over deze fase is verder ook weinig bekend. In 1991 werd door de raad van Den Haag besloten om een aantal panden aan de Prinsegracht, waaronder het onderhavige pand, met het ziekenhuis te ruilen tegen gronden aan de Lijnbaan.⁶³ Hoe en wanneer Prinsegracht 105 (het huidige 285) exact in handen is gekomen van Stadsherstel is noch uit het gemeentearchief noch het archief van Stadsherstel naar boven gekomen. In ieder geval was Stadsherstel voornemens het pand te restaureren. Zoals onder de algemene beschrijving van de panden Prinsegracht 271 – 297

(paragraaf 3.1) is beschreven, is het, door sterke verkrotting in de periode dat het ziekenhuis eigenaar was en het noodlottige ongeval vlak na de start van de restauratie, daar nooit van gekomen.

3.3 WONING VOOR AMBACHTSLIEDEN, ONDERNEMERS EN ADMINISTRATIEF PERSONEEL

Het eigenarenoverzicht vertelt iets over de sociaalmaatschappelijke positie van de eigenaren en daarmee over wat voor soort woning dat het pand Prinsegracht 285 voor de nieuwbouw was. De eigenaren behoorden alle tot de (gegoede) middenstand van Den Haag. Het waren vooral ambachtslieden (aannemer, stoffeerder, wasvrouw), die een ondernemend karakter lijken te hebben, gezien de omvang van hun bedrijf met personeel en hun functie (wasbaas). Daarnaast waren de eigenaren administratief werkzaam, zoals de boekhouder Schellart en Pieter Ruitenbeek als kantoorbediende. De meeste eigenaren woonden in ieder geval ook langere tijd zelf op het adres. Sommige eigenaren hadden meerdere panden in eigendom, die voor de verhuur bedoeld waren. Dat de eigenaren er ook echt zelf woonden, blijkt ook uit de bewonerskaarten van de Gemeente Den Haag uit de periode 1895 – 1949.⁶⁴ De namen van de eigenaren komen hier steeds terug. In de openbare verkoping in 1908 wordt ook Prinsegracht 105A genoemd. Deze aanduiding komt ook terug in de bewonerskaarten. Op dit adres wonen mensen met andere namen dan die van de eigenaren. Vermoedelijk werd een deel van de woning verhuurd aan derden en werd deze onofficieel nummer 105A genoemd om beter te kunnen duiden waar men woonde. Kadastraal is deze splitsing in ieder geval nooit gemaakt.

Afbeelding 53 (links) – Advertentie voor de verhuur van een kamer op de tweede etage van de Prinsegracht 105 uit de Haagsche Courant 1 en 9 juni 1939 (delpher.nl, geraadpleegd 23 mei 2023).

Afbeelding 54 (rechts) – Advertentie voor een medewerker van het Willem Frederik Wiglevan jr, die een elektriciens- en loodgietersbedrijf had (delpher.nl, geraadpleegd 23 mei 2023).

De eigenaren die niet zelf in het pand woonden, kochten het als investering. Lange tijd was het immers gebruikelijk om onroerend goed te kopen met het verdiende geld. Er waren nog geen sociale voorzieningen voor ongehuwde dochters, zonen die het bedrijf niet erfden, pensioen en arbeidsongeschiktheid. Het investeren in vastgoed bood op de lange en korte termijn zekerheid, zowel uit de winst bij verkoop als vanwege het goede rendement door de huurinkomsten.⁶⁵ Het was dus vooral een middel om financiële problemen te voorkomen.

Uit onderzoek in Amsterdam over de verhuur van woningen in de 19de eeuw en rond 1900, blijkt dat het vooral de groep ambachtslieden (vaak aan de bouw gerelateerd) en winkeliers zijn, die een of meerdere woningen kopen als investering. Kooplieden zouden investeren in hun eigen bedrijf en de rijkere zouden vooral kiezen voor bijvoorbeeld staatsobligaties.⁶⁶ Hoewel het niet eerder is onderzocht, lijkt het op basis van dit beknopte onderzoek in het Haagse niet heel anders te zijn geweest.

Uit de bewonersgeschiedenis wordt wel duidelijk dat er geen sprake was van een woning voor patriciërs, edelen of de goegoede burgerij, zoals ooit bij de aanleg van de Prinsegracht wel was bedoeld. Hoewel het geen onbemiddelde eigenaren zijn, is het ook niet helemaal de sociaalmaatschappelijke groep die bij de aanleg van de Prinsegracht werd beoogd. Zeker de combinatie met een drielaagse werkplaats past niet binnen het beeld dat men aan de Prinsegracht nastreefde.

Hoofdstuk 4

ARCHITECTUURHISTORISCHE KENMERKEN TOEN EN NU

HOOFDSTUK 4 ARCHITECTUURHISTORISCHE KENMERKEN TOEN EN NU

4.1 ARCHITECTONISCHE KENMERKEN NOORDZIJDE PRINSEGRACHT

De bouw van de woningen aan de noordzijde van de Prinsegracht heeft grotendeels plaatsgevonden tussen het midden van de 17de en het midden van de 18de eeuw. Zoals ook al genoemd bij de ontwikkeling van de Prinsegracht (hoofdstuk 1.2) werden er door de magistraat strenge regels meegegeven ten aanzien van breedte, hoogte en positionering van de bebouwing aan de Prinsegracht. Dat heeft ertoe geleid dat het eerste deel van de gevelwand aan de noordzijde van de Prinsegracht, grofweg tussen Grote Markt richting het westen tot de Lange Lombardstraat, achter de lange rij iepen en linden werd bebouwd met overwegend voorname, brede patriciërshuizen. Naar het westen toe neemt de variëteit in breedte toe. Voor de meeste woningen aan de noordzijde van de Prinsegracht zijn in veel gevallen hardstenen stoepen met een bordestrap naar het woonhuis aangelegd. De woonruimten lagen boven straat- en voormalig kadeniveau (beletage). Onder de buitentrap naar de beletage was een ingang te vinden naar de keukens, provisiekamers en voorraad- en wijnkelders (afbeelding 55). De panden uit de 19de eeuw kennen deze gevelopbouw meestal niet. Daar ligt de entree in de meeste gevallen op maaiveldniveau.

Het tijdsverloop van de ontwikkeling van de bebouwing aan de noordzijde van de Prinsegracht is ook te zien in de architectonische bouwstijlen die er waar te nemen zijn. Aan het begin van de Prinsegracht start de bebouwing in Hollands Classicistische bouwstijl en naarmate de bebouwing naar het westen toe doorloopt, komen hier ook Lodewijkstijlen bij, met name Lodewijk XIV, symmetrisch en zwaarder van karakter dan de latere Lodewijkstijlen. Het hofje van Nieuwkoop vormt hier een uitzondering op doordat dit hofje lange tijd solitair langs de Prinsegracht heeft gestaan en de open ruimte eromheen later is volgebouwd. Daarnaast is de ontwikkeling van de Prinsegracht na bebouwing van het meest westelijk gelegen perceel niet gestopt. Door de eeuwen heen hebben er perceelsgewijs ontwikkelingen plaatsgevonden, waardoor de architectonische tijdlijn niet geheel chronologisch oploopt, maar er op verschillende plekken jongere panden naast oudere buurpanden staan.

4.2 ARCHITECTONISCHE KENMERKEN PRINSEGRACHT 105 TOEN

EXTERIEUR

Op basis van historische kaartbeelden is de datering van Prinsegracht 105 te plaatsen tussen 1717 en 1729. Om meer inzicht te krijgen in het historische beeld van Prinsegracht 105 is de kaart van St. Hilaire de Mallet uit 1754 (afbeelding 40 en detail 56) een goed handvat. Hierop is te zien dat het pand, voorheen Prinsegracht 105, een architectonische eenheid vormde met de aan de rechterzijde (oostzijde) ervan gelegen panden, Prinsegracht 103 en Prinsegracht 101). De Prinsegracht 101 en 105 waren spiegelbeeldig aan elkaar. De spiegelas werd gevormd door Prinsegracht 103, die een symmetrische opbouw had met een rijk geornamenteerde middenas. Dit pand was daarnaast een vensteras breder dan de twee flankerende panden. Alle drie de panden hadden een stoep met bordestrap naar de entree op de beletage. De panden hadden allen een versierde kroonlijst. Hoe de versiering eruitzag is op basis van de historische afbeelding (afbeelding 59) niet met zekerheid te zeggen. Wel is duidelijk dat de vroeg 20ste-eeuwse foto's die versiering niet meer tonen (afbeelding 61 en 62). Op de vogelvluchtkaart is te zien dat er geen sprake is een groot zeven-assig pand, maar dat de panden allen hun eigen kap hadden en er sprake leek te zijn van een bouwnaad tussen de afzonderlijke panden.

Afbeelding 56 – detail van de vogelvluchtkaart van St. Hilaire de Mallet uit 1754 (Collectie gemeentearchief Den Haag)

De duidelijke symmetrie van de panden zou, indien er sprake van een middeleeuwse voorganger zou kunnen zijn, doen vermoeden dat de drie afzonderlijke panden op een later tijdstip in de geschiedenis zijn samengevoegd tot één pand. Op basis van de historische kaartbeelden is echter bekend dat er geen sprake kan zijn van voorganger van voor 1717.

Welke achtergrond de architectonische samenhang van de drie panden dan wel heeft, daar kan alleen maar naar gegist worden. De eigenaar van het pand ten tijde van de stichting is, zoals beschrijven in hoofdstuk 3, uit het onderzoek niet naar voren gekomen. Dat vertelt ons dus niets over de samenhang van de panden. Vermoedelijk zijn de drie percelen gelijktijdig gekocht of was het een groot perceel, waarop door één (nieuwe) eigenaar drie panden zijn gebouwd. Daarbij kunnen persoonlijke smaak of gemeentelijke regels ten aanzien van de bouw, e.d. een rol hebben gespeeld. Het idee van één stichter voor de drie panden, die een voornaam maar wel in delen te verkopen pand wilde realiseren, is het meest aannemelijk. Het zou in dat geval vermoedelijk gaan om speculatiebouw, waarbij niet (geheel) voor eigen gebruik werd gebouwd maar juist voor de verkoop.

Qua breedte en architectonische voornaamheid pasten de drie panden samen in de traditie van de panden aan het begin van de Prinsegracht, ter hoogte van de Grote Markt en de tegenwoordige Jan Hendrikstraat. Ook de aan de noordzijde veelvuldig voorkomende souterrains en via buitentrappen te bereiken beletages zijn terug te zien in het samenstel van de drie panden. Als zelfstandig pand, paste Prinsegracht 105 ook binnen het straatbeeld aan de Prinsegracht. De voorname gevel en rijke ornamentiek stralen de allure van een patriciërsgracht uit.

Bordestrap

De bordestrap is nog een punt van aandacht. Op de vogelvluchtkaart van st. Hilaire de Mallet staat deze ingetekend aan de linkerkzijde van de gevel: geheel symmetrisch ten opzichte van Prinsegracht 101. De kadastrale kaart 1832 en de kadastrale hulpkaart 1840 laten echter een ander beeld zien

Afbeelding 57- Voorgevel van de Prinsegracht 105. Foto Van Ojen, ca. 1943 (Collectie Gemeentearchief Den Haag).

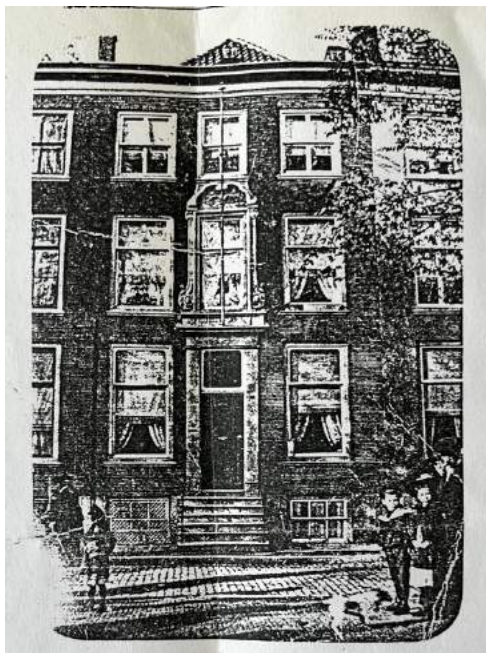
(afbeelding 41 en 42). Daar is een uitbouw of bordestrap aan de rechterzijde van de gevel te zien, die ook nog eens veel breder is dan de bordestrap ten tijde van de sloop of zoals getekend op de vogelvluchtkaart uit 1754. Het beslaat de helft van de gevel. De symmetrie van de drie panden bestond volgens deze kaartbeelden aan het begin van de 19de eeuw dus niet. Op basis van de plattegronden uit het kadaster kan niet worden bepaald om wat voor aanbouw het ging: alleen een brede trap of een één- of meerlaagse aanbouw. Er zijn ook geen prenten gevonden of historische foto's, die iets zouden kunnen vertellen over wat er heeft gestaan.

Afbeelding 58 – Detail van een afbeelding van de panden Prinsegracht 97 – 109 in 1981. Links is Prinsegracht 105 te zien en rechts 103. Er is een subtiel verschil tussen de baksteenkleur van de beide panden te zien., waarbij nummer 105

roder is van kleur (Fotograaf Dienst Stadsontwikkeling. Collectie gemeentearchief Den Haag)

De kadastrale hulpkaart uit 1906 (afbeelding 48) toont de bordestrap aan de linkerzijde van de gevel, de plek waar deze voor de sloop van Prinsegracht 105 stond en in de reconstructie van 1993 is teruggebouwd. De bordestrap (of een aanbouw) lijkt in de 19de eeuw dus te zijn verplaatst van de linker – naar de rechterkant van de gevel en weer terug. Uit de kadastrale gegevens blijkt nergens dat er een (gedeeltelijke) vernieuwing van het pand heeft plaatsgevonden. Iets dat wel altijd werd gemeld in de kadastrale legger, omdat het van invloed was op de onroerendzaakbelasting. Wel wordt er in kadastraal dienstjaar 1906, twee jaar na de stichting van de werkplaats op het achtererf, een nieuwe stichting op het perceel gemeld. Willem Frederik Wiglevan jr. is op dat moment eigenaar. Wat die stichting betreft is niet duidelijk. Op de kadastrale kaart is geen wijziging te zien in de plattegrond van Prinsegracht 105. Alleen de plek van de bordestrap op de hulpkaart uit 1906 is gewijzigd. Mogelijk was het pand bijna twee eeuwen na de bouw bouwkundig slecht en was het noodzakelijk een deel van de gevel of het gehele pand te vervangen.

Afbeelding 59 – Fotokopie van een afbeelding van rond 1900. Op de foto is Prinsegracht 103 te zien en links daarvan is nummer 105 zichtbaar. Op deze afbeelding is de trap al op de huidige plek te vinden

In de situatie voor de sloop van de panden, lijkt er wel sprake te zijn van een afwijkende baksteensoort tussen de gevel van nr. 105 en 103 (afbeelding 58). Of dat betekent dat de gevel of het gehele pand ooit opnieuw is opgetrokken of dat dit al vanaf het begin het geval was, is niet meer te achterhalen. Tegelijkertijd is het zo dat er afbeeldingen beschikbaar zijn van rond 1900, die een gevelopbouw laten zien, waarbij er in ieder geval geen trap of uitbouw aan de rechterzijde van de gevel laten zien (afbeelding 59). Dat zou betekenen de foto's allemaal van na 1905 dateren. Hetgeen zowel onwaarschijnlijk als mogelijk is.

Of was er wellicht 'gewoon' sprake van een foutje op de kadastrale minuut 1832 en de kadastrale hulpkaart 1840? Hoewel dit natuurlijk een goede mogelijkheid is, staan de kadastrale kaarten uit de 19de eeuw bekend om hun zorgvuldigheid. Twee foutjes achter elkaar lijken daardoor niet aannemelijk, maar het is ook niet uit te sluiten.

Omdat het pand niet meer bestaat, is geen van de bovenstaande hypothesen meer te toetsen. Het blijft dus gissen naar de oorzaak van de verschillen op de vogelvluchtkaart, kadastrale kaarten, historische foto's en

de situatie voor de sloop. Het is daarnaast op zijn minst opvallend te noemen dat juist dit pand zo'n mysterieuze verbouwing heeft ondergaan. Zoals onder de bewonersgeschiedenis beschreven, vormde het pand aan het begin van de 19de eeuw een kadastrale eenheid met het buurpand Prinsegracht 107-109. Dit pand staat op de vogelvluchtkaart uit 1754, maar komt ook niet meer voor op de kadastrale minuut 1832 en wordt pas in 1839 herbouwd in een stijl die overeenkomt met de vogelvluchtkaart. Van dit pand is niet bekend wat de aanleiding van de tijdelijke verdwijning is. Er kan sprake zijn geweest van een brand, een slechte bouwkundige staat of in het ergste geval is het ingestort. Het zou kunnen zijn dat, als gevolg van het verdwijnen van Prinsegracht 107-109, dat het noodzakelijk was om de trap te verwijderen en te verplaatsen. Maar wellicht is ook dit te ver gezocht.

Bouwstijl

Het architectuurbeeld op de vogelvluchtkaart van St. Hilaire de Mallet laat een bebouwing in Lodewijk XIV-stijl zien. Deze bouwstijl, die op de oudheid was geïnspireerd, had vaak een zwaar en symmetrisch karakter. De ornamentiek kwam tot uiting in symmetrische krullen, palmetten, voluten, vazen, kariatiden, putti en loofwerk. Er zijn in Nederland hele rijke voorbeelden van deze architectuur bekend

en minder rijke voorbeelden, waarvan Prinsegracht 101, 103 en 105 voorbeelden zijn. Voor de sloop van Prinsegracht 105 was de Lodewijk XIV-stijl alleen herkenbaar aan de omlijsting van de deur met hoofdgestel en consoles met Lodewijk XIV-stijl loofsnijwerk. Ergens in de derde kwart van de 19de eeuw heeft een van de eigenaren de ramen van het pand aangepast in een eclectische bouwstijl, wat nog terug te zien was in de afgeronde hoeken van de bovenlichten in het raam naast de entreedeur en het bovenlicht van de entreedeur (afbeelding 57). De bovenlichten van de kozijnen op de derde bouwlaag hadden een verticale middenstijl, die ernaar verwijst dat het een vierruits schuifraam is geweest waarvan de middenstijl uit het onderraam is verwijderd. Dit raamtype kwam vanaf het tweede kwart van de 19de eeuw in opkomst. Oorspronkelijk zullen de schuiframen uitgevoerd zijn geweest met een groter aantal ruitjes in de roedenverdeling, variërend tussen de 16 voor een klein schuifraam en 20 of 35 voor grotere ramen. In de 20ste eeuw zijn de meeste roeden van de schuiframen verdwenen.

INTERIEUR

Over wat zich in het interieur bevond, is niets bekend. Bouwhistorisch onderzoek stond aan het begin van de jaren 90 nog in de kinderschoenen. Het uitvoeren van een onderzoek was niet vanzelfsprekend, waardoor ook hier voorafgaand aan de restauratie geen bouwhistorisch onderzoek is uitgevoerd.

4.3 ARCHITECTONISCHE KENMERKEN PRINSEGRACHT 285 NU

Na het instorten van de panden bij aanvang van de restauratie is besloten de panden te reconstrueren. Prinsegracht 285 lijkt daarbij letterlijk te zijn gekopieerd van zijn voorganger. Toch zijn er enkele verschillen te bespeuren. Het pand heeft zijn stoep en bordestrap behouden en links van de entree met omlijsting, hoofdgestel en Lodewijk XIV-stijl consoles is een staand zesruits schuifraam aanwezig. Op de tweede bouwlaag zijn twee schuiframen te zien en op de derde bouwlaag twee vierruits schuiframen. Het heeft ook opnieuw een eigen zadeldak gekregen. Tot zover zijn er op het eerste oog weinig wijzigingen waar te nemen. Toch zijn deze er wel degelijk.

Ten eerste is de entreedeur naar het souterrain, die zich onder de bordestrap bevond, niet teruggebracht (afbeelding 60). Het kozijnbeeld wijkt af van de toestand van vlak voor de sloop. Er is gekozen voor één kozijnstype uit het tweede kwart van de 19de eeuw, dat afhankelijk van de positie in de gevel (eerste twee bouwlagen of derde bouwlaag) is uitgevoerd met zesruits of vierruits roedenverdeling. Daarnaast is het eclectische raam en bovenlicht op de eerste bouwlaag niet teruggebracht. Er daarmee noch voor de situatie van voor de sloop noch voor de 18de-eeuwse beoogde reconstructie gekozen. Een derde punt is te vinden in de beperkt aanwezige ornamentiek. Deze bestaat uit een deuromlijsting met hoofdgestel en loofwerkconsoles. In de huidige toestand zijn deze niet gelijk van vorm ten opzichte van de historische toestand. Er lijkt sprake te zijn van versoberde of wellicht standaard ornamenten.

Uit vergelijking van afbeelding 61 en 62 blijkt dat met name de vorm van de console zelf anders is, maar ook dat het hoofdgestel nu een glad fries heeft, terwijl dat voorheen was voorzien van een verdiept gelegen paneel. De wijze waarop het ornament aansluit op de onderliggende deuromlijsting,

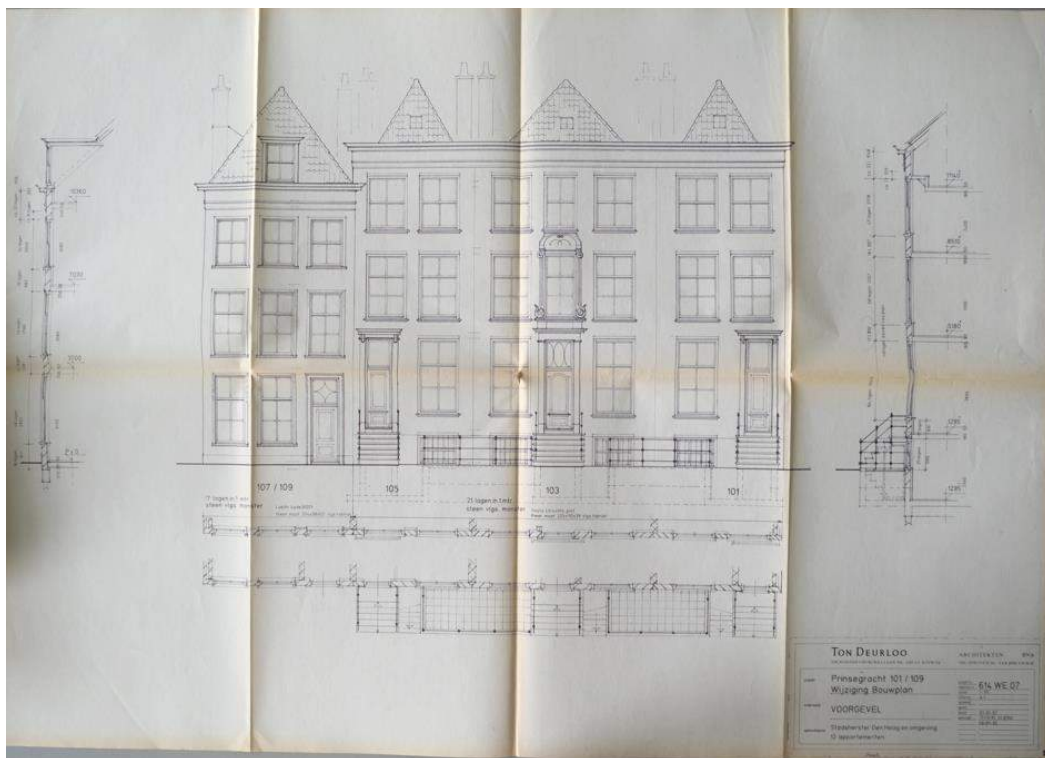
Afbeelding 60 – Onder de bordestrap van het pand Prinsegracht 103 bevond zich een deur naar het souterrain. Foto Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, ca. 1977. De entree bevond zich ter plaatse van de gele pijl (Collectie gemeentearchief Den Haag).

waarbij het ornament met een bolling over een lijstwerk is aangebracht, wijkt bijvoorbeeld af van het huidige ornament dat met een holling het lijstwerk doorbreekt. De breedte van het lijstwerk, lijkt ook afwijkend te zijn. Echter is dat slecht te zien, omdat de foto enigszins vertekent door de hoek waarin het is gefotografeerd. Het hoofdstel bestaat in de nieuwe toestand uit een veel groter aantal profiellijsten dan in de oorspronkelijke toestand. Er heeft dus een vergroving van de ornamentiek plaatsgevonden. Deze is op de bouwtekening voor de restauratie ook niet nader uitgetekend (afbeelding 63).

Afbeelding 61 (links) – Detail van de linkerbovenhoek van de deuroplijsting Prinsegracht 285 in de huidige toestand (Foto auteur, mei 2023).

Afbeelding 62 (rechts) - Detail van de linkerbovenhoek van de deuroplijsting van Prinsegracht 105 in 1985 (Foto Karen Koster. Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 63- Bouwtekeningen nieuwe toestand 29 januari 1993, Architectenbureau Ton Deurloo (Archief Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V.). OP de tekeningen zijn de entrees van de souterrains nog wel opgenomen.

Opvallend is dat in een interview⁶⁷ met voormalig directeur Stadsherstel, dhr. Voorhoeve, wordt aangegeven dat de herbouw van de panden heeft plaatsgevonden met oorspronkelijke gevelelementen die uit de sloop bewaard zijn. Er is echter verder nergens iets gevonden over welke onderdelen dit gaat en bij welke van de vier gereconstrueerde panden dit dan is gebruikt. Op basis van de hierboven omschreven situatie, kan er geen sprake zijn van hergebruik van ornamenten. Het zou nog kunnen zijn dat de trap met de ijzeren balustrade is hergebruikt. Op afbeelding 35 is te zien dat deze al voor de restauratie was verwijderd. Potentieel zou deze dus hergebruikt kunnen zijn. In de huidige situatie vertoont de trap echter geen gebruikssporen, die wel te verwachten zijn bij een natuurstenen trap van drie eeuwen oud. Ook zijn er geen andere aanwijzingen gevonden dat deze trap of de balustrade uit de 18de eeuw dateren.

4.4 CONCLUSIE ARCHITECTUURBEELD HERBOUW

Het streven naar een reconstructie of kopie van de historische architectuur heeft in eerste instantie geleid tot continuïteit van het architectuurbeeld aan de Prinsegracht. Het pand is hierbij voor het oog hersteld in de stijl van het 1^e kwart van de 18de eeuw, de tijd waarin de woningen zijn gebouwd. Zeker voor de leek, iemand die minder bekend is met architectuurstijlen en/of de oorspronkelijke situatie, is de herbouw een geslaagd voorbeeld binnen het rehabilitatiebeleid uit de jaren 90 van de 20ste eeuw van de gemeente Den Haag. Het karakter en de sfeer van de bebouwing langs dit deel van de Prinsegracht is behouden gebleven.

Voor degene die net iets verder kijken dan de hoofdlijnen van het pand, wordt al snel duidelijk dat er van waarheidsgetrouwe reconstructie geen sprake is en dat is in zekere is dat jammer.

Afbeelding 64 (boven) – Toestand Prinsegracht 265 – 297 kort na de oplevering in 1994. Foto Paul Steunebrink, 1994 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Er is gekozen de historische tijdslagen niet in stand te houden, maar terug te gaan naar de toestand ten tijde van de stichting in de 18de eeuw. Op zich is dit een keuze, die op basis van de bestaande vogelvluchtkaart van St. Hilaire de Mallet te maken is. Alleen is de keuze enigszins inconsequent

gemaakt. Op detailniveau wordt afgeweken van de gereconstrueerde tijdslaag. Heel specifiek knelt de keuze op een aantal punten.

Het verlies van de deur naar het souterrain onder de bordestrap, inclusief het bijbehorende verdiepte maaiveld is met name jammer, omdat de beleefbaarheid van de verdeling tussen woon- en opslag/dienstvertrekken teniet is gedaan. Hierdoor is er geen tastbare verwijzing meer naar het gebruik van een voornamelijk 18de-eeuws herenhuis aan de gracht. Vreemd genoeg stond het behoudt hiervan wel op de laatste tekeningen van 29 januari 1993 (afbeelding 62). Deze zijn dus gesneuveld tijdens de bouw.

Afbeelding 65 (linksboven) – Voorgevel Prinsegracht 285 (Foto auteur, mei 2023).

Afbeelding 66 (rechtsboven) – Gevelaanzicht Prinsegracht 289-297 en 285 (Foto auteur, mei 2023).

Afbeelding 67 (direct boven) – Kozijnen Prinsegracht 279-283 en 285, waartussen een gereconstrueerde bouwnaad aanwezig is (Foto auteur, mei 2023).

De ramen op de beletage waren voor de sloop kenmerkend voor het derde kwart van de 19de eeuw. Ze waren illustratief voor de ontwikkelingen van het pand. In de reconstructie is niet gekozen voor 18de-eeuwse schuiframen, maar voor schuiframen uit het tweede kwart van de 19de eeuw. Door deze keuze ontstaat er een reconstructie van een situatie die nooit aantoonbaar heeft bestaan.

De ornamentiek rondom de entreedeur wekt wel de suggestie van de oorspronkelijke situatie, maar is het niet. Een vergelijking van het drielingpand laat ook zien dat in het verleden de ornamentiek niet gelijk was. Er waren subtiele verschillen door de tijd heen ontstaan. Bij de reconstructie zijn ook die historische verschillen niet teruggebracht.

Met de bovengenoemde keuzes is een architectuurbeeld ontstaan zoals dat er vermoedelijk in de tweede kwart van de 19de eeuw, dus 100 jaar na de stichting kan hebben bestaan, terwijl reconstructie van de 18de-eeuwse situatie werd beoogd. Er is geen onderbouwing van de gemaakte keuzes van de reconstructie aanwezig en daardoor zijn de keuzes voor de afwijkingen van de toestand voor de sloop niet herleidbaar en vanwege de inconsequente toepassing ook arbitrair. Het bouwhistorisch onderzoek werd in de jaren 90 nog niet regelmatig ingezet als middel om de geschiedenis van het pand te achterhalen. In dit geval had het kunnen helpen om de verschillende tijdslagen in beeld te brengen en op basis daarvan keuzes te maken voor welke tijdslagen en elementen wel en niet zouden worden teruggebracht.

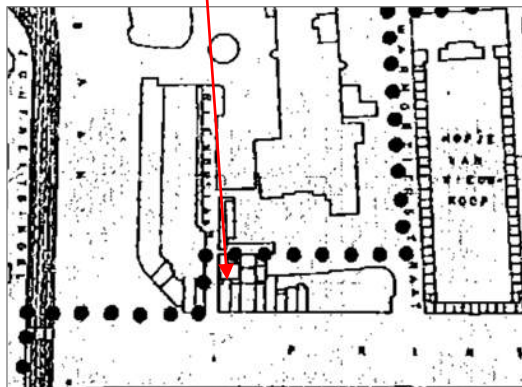
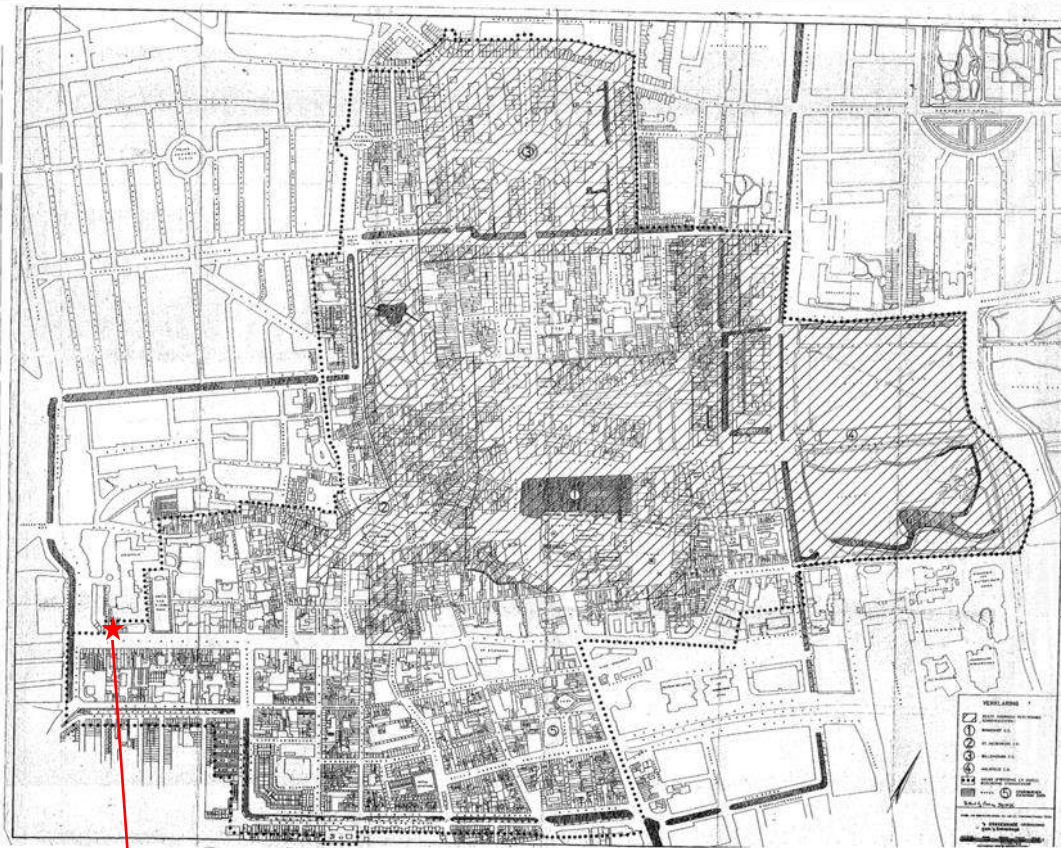
Hoewel er duidelijk energie is gestopt in de reconstructie leidt de huidige toestand vooral tot een steriel beeld van de architectuur. Het ontbreken van bijna drie eeuwen patin op de gevels helpt hier niet bij. Het pand blijft hierdoor vooral de uitstraling van nieuwbouw houden, dat mogelijk met het verstrijken van de tijd zal verdwijnen.

BIJLAGEN,
BRONNEN EN
NOTEN

BIJLAGE I –

Begrenzingskaart beschermd Stadsgezicht Binnenhof en omgeving.

Bron: Monumentenzorg gemeente Den Haag. De Prinsegracht 289 – 297 ligt ter plaatse van het sterretje.

BRONNEN

Literatuur/ rapporten

- Allan, F., *De stad 's Gravenhage en hare geschiedenis*, Amsterdam 1859.
- Blom, A. en P. Timmer, *Hersteld verleden van dorpen en steden. Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961 – 1985)*, Amersfoort 2019.
- Deurloo, T., *4 Rijksmonumenten Prinsegracht 101 t/m 109*, Den Haag 1994.
- Deurloo, T., *Bouwkundige rapportage Prinsegracht 101 – 109 Den Haag*, Den Haag ongedateerd.
- Gemeente 's-Gravenhage, gemeentelijk bureau Monumentenzorg, *Rehabilitatiegebied Prinsegracht en omgeving*, Den Haag 1979.
- Gemeente 's-Gravenhage, Dienst Bouwen en Wonen, Werkenheid advies, *Funderings- en kasko onderzoek Prinsegracht 101 – 109*, Den Haag 1990
- Goekoop, mr. A.E.H., *De Haagsche Tram 1864 - 1904*, in: *Geschiedkundig Jaarboek Die Haghe*, 1905, p. 148 – 181.
- Hans, D., *De Markt*, in: 's-Gravenhage in beeld, nr. 43 (10 jan. 1930), p. 842-843.
- Hoeve, ir. J.A. van der, ir. P.C. Lankamp, drs. H.P.R. Rosenberg, drs. E.C. Vaillant en drs. D. Valentijn, *Monumenten inventarisatieproject Den Haag 1850 - 1940*, Den Haag 1992.
- Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000 -1940*, Amsterdam 1989.
- Kadaster, *Aan de slag in de kadastrale archieven*, Amersfoort datum onbekend.
- Kloots, A., *Morgenwandelingen door en in den omtrek van 's-Gravenhage of Schoonheden en merkwaardige bijzonderheden betreffende deze Residentie, 's-Gravenhage 1832*.
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 1*. A.W. Sijthoff, Leiden 1911
- Scholta, K., *Deutsche Prediger im niederländischen Raum seit der Reformation*, 1943
- Schultz Jacobi, J.C., *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche kerk*, Rotterdam 1866
- Sinninghe, J.R.W., *Rond de Hofvijver, dl. 10: De Prinsegracht*, Den Haag 1965.
- Smit, J.G. (red), *Den Haag, geschiedenis van de stad. Deel 1, Vroegste tijd tot 1574*, Zwolle 2005
- Teijmant, I., 'Huisjesmelkers': een portret van de particuliere huiseigenaar rond 1900, gelezen via <https://ugp.rug.nl/ast/article/view/23542/20996> (16 juni 2023)
- Thierry, de erve van J. en C. Mensing en zoon, *Berigt wegens de regterlijke, politieke en andere geconstitueerde magten, residerende in de goede stad Den Haag*, Den Haag 1824.
- Veldhuijzen, S. E., *Den Haag Straten hun namen*, Zwolle 2006
- Vries, B. de, *Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters 1855-1875*. In: *Dertig jaar afdeling agrarische geschiedenis: A.A.G. Bijdragen 28*. Wageningen 1986.
- Wijsenbeek, TH (red.), *Den Haag geschiedenis van de stad. Deel 2, De tijd van de republiek*, Zwolle 2005

Archieven

Gemeentearchief Den Haag (GDH)

- Archiefnummer 0003-01 Evangelisch-Lutherse gemeente, inventarisnummer 148.
- Archiefnummer 0335-01 Ambtenaar van de burgerlijke stand van de gemeente 's-Gravenhage
- Archiefnummer 0350-01 Oud archief van de gemeente 's-Gravenhage 1313-1815, inventarisnummer 5264, 5271, 5273.
- Archiefnummer 0354-01 Bevolkingsregister gemeente Den Haag
- Archiefnummer 0354-01 Bevolkingsregister gemeente Den Haag
- Archiefnummer 0373-01 Notarieel archief Den Haag II, inventarisnummer 2953.
- Archiefnummer 0426-01 Dienst Stadsbeheer: Hinderwet- en Milieuvergunningen, inventarisnummer 6111
- Archiefnummer 0509-01 Gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling Den Haag
- Archiefnummer 0828-01 Gemeentebestuur van Den Haag 1953-1990

- Jaarverslagen gemeente Den Haag, o.a. 1863, 1879, 1880, 1902, 1928, 1939.
- Historisch bouwarchief
- Bouwarchief

Stadsherstel Den Haag en Omgeving NV.

- Archief Prinsegracht 271-297 (dozen)

Nationaal Archief

- 2.12.14 Inventaris van de Stamboeken Marinepersoneel, 1813-1940, inventarisnummer 316.

Regionaal archief Tilburg

- Archiefnummer 0928-053 Bevolkingsregister 1910.
-

Websites

- Belastingzegels.nl
- Delpher.nl
- [Gemeentearchief Den Haag; haagsgemeentearchief.nl](http://GemeentearchiefDenHaag.nl)
- Het Groencentrum, stadskwakerij van Den Haag: hethaagsegroen.nl/groen+werk/1019033.aspx
- HTM: htm.nl
- Kadaster, historische gegevens percelen: kadaster.nl/zakelijk
- Kadaster, historische kaarten: Topotijdreis.nl
- Nationaal Instituut voor Militaire Historie, beeldbank.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, beeldbank: beeldbank.cultureelerfgoed.nl
- UPG.RUG.NL, website publicaties Rijksuniversiteit Groningen.

NOTEN

¹ Van der Hoeve e.a. (1992), p. 15.

² Smit e.a. (2005), p. 54/55.

³ Smit e.a. (2005), p. 54/55.

⁴ Smit e.a. (2005), p. 57.

⁵ Smit e.a. (2005), p. 66/67.

⁶ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 24/25.

⁷ Wijsenbeek e.a. (2005), p.25.

⁸ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 30 t/m 32.

⁹ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 35/36 en Van der Hoeve e.a. (1992), p. 16.

¹⁰ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 36.

¹¹ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 43 en Sinninghe (1965), p. 4

¹² De Rijnlandse roede bedroeg ca. 3,8 m.

¹³ Dit is een verwijzing naar een laantje dat in eigendom is bij mr. Augustijn Stalpart, zo blijkt uit andere stukken binnen dit archief (GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5267).

¹⁴ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5267

¹⁵ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5267

¹⁶ Wijsenbeek e.a (2005), p. 44)

¹⁷ Sinninghe (1965), p. 6.

¹⁸ Sinninghe (1965), p. 8.

¹⁹ Wijsbeek e.a. (2005), p. 46 en Sinninghe (1965), p. 4.

²⁰ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5273.

²¹ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5264.

²² Jaarverslag gemeente Den Haag, o.a. 1898, 1895. Hierin wordt vermeld hoeveel bomen van verschillende soorten langs de Prinsegracht worden vervangen.

-
- ²³ De Keezenpoort liep tussen van de Wagenstraat naar de Paviljoensgracht. Het ontleende zijn naam aan de Patriotten- of Statenpartij, die in het einde der 18de eeuw in de Wagenstraat bij deze poort haar vergaderlokaal had.
- ²⁴ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1863, p. 64.
- ²⁵ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1879, p. 34/35.
- ²⁶ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1880, p. 43.
- ²⁷ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1902, p. 111.
- ²⁸ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1928, p. 215.
- ²⁹ <https://www.htm.nl/over-htm/onze-geschiedenis>, geraadpleegd 7 mei 2023.
- ³⁰ Goekoop (1905), p. 169 – 170.
- ³¹ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1939, p. 488.
- ³² Informatie gebaseerd op historische afbeeldingen beschikbaar in het Haags gemeentearchief.
- ³³ Blom (2019), p. 5/6)
- ³⁴ Veldhuijzen (2006), p. 424.
- ³⁵ Veldhuijzen (2006), p. 424.
- ³⁶ Veldhuijzen (2006), p. 60.
- ³⁷ Hand (1930), p. 483.
- ³⁸ Haagsetijden.nl, zoekterm Westeinde ziekenhuis/ Joannes de Deo.
- ³⁹ Deurloo (1994), p. 6.
- ⁴⁰ Deurloo (1994), p. 9.
- ⁴¹ De namen Jacobus, Jacques en Jaques worden door elkaar heen gebruikt in de kadastrale leggers. Vanwege de Bataafse Republiek en de vermoedelijk Franse afkomst van Jacobus/Jacques is er waarschijnlijk sprake van een vertaling van de oorspronkelijke naam van deze eigenaar.
- ⁴² Gemeentearchief Den Haag archiefnr. 0335-01, inventarisnummer 1223.
- ⁴³ belastingzegels.nl/wp-content/uploads/2018/04/Filatelie_Plakzegel_Blz624_981px.jpg
- ⁴⁴ Thierry (1797), p. 48.
- ⁴⁵ Thierry 1804, p. 76.
- ⁴⁶ Gemeentearchief Den Haag archiefnummer 0335-01, inventarisnummer 1224.
- ⁴⁷ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 1331-11.
- ⁴⁸ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 2752-1
- ⁴⁹ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 2752-1/6/7.
- ⁵⁰ GADH 0335-01, inventarisnummer 1239.
- ⁵¹ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 4148-1.
- ⁵² GADH 0335-01, inventarisnummer 1246.
- ⁵³ Kadastrale legger GVH99 7542-1.
- ⁵⁴ joodserfgoeddenhaag.nl/papierfabriek-esveha/, geraadpleegd 17 juni 2023.
- ⁵⁵ Kadastrale legger GVH99 8444-1.
- ⁵⁶ Kadastrale legger GVH99 9681-1.
- ⁵⁷ GADH 0354-01 inventarisnummer 581.
- ⁵⁸ Kadastrale legger GVH99 13098-9/10/11.
- ⁵⁹ Kadastrale legger GVH08 389-2.
- ⁶⁰ Kadastrale legger GVH08 389-2.
- ⁶¹ Kadastrale legger GVH08 2783-4.
- ⁶² Kadastrale legger GVH08 195-535/594/628.
- ⁶³ Gemeente Den Haag, rv 24 (1991).
- ⁶⁴ GADH, archiefnummer 0354-01, inven.nr. 2205/06 en 2903.
- ⁶⁵ Teijmant (1993), p.123.
- ⁶⁶ De Vries (1986), p. 205.
- ⁶⁷ Interview dat vermoedelijk is gepubliceerd in een gemeentelijke brochure/ nieuwbrief. Een kopie van het artikel bevindt zich in het archief van Stadsherstel Den Haag en omgeving NV. Op de kopie is geen verwijzing naar de datum en de plaats van publicatie opgenomen.